Farhange Razavi

Online ISSN: 2345-2560

https://www.farhangerazavi.ir

A Historiographical Analysis of the Development of Shiʿism up to the Era of Imam Riḍā A.S., with Special Emphasis on the Wāqifiyya

Raza Valipour [1] **Hossein Sattar** [2]

1. PhD student in Theology and Islamic Studies, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan, Kashan,Iran: re.valipoor63@gmail.com

2. Associate Professor, Department of Theology and Islamic Studies - Qur'an and Hadith Sciences, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan, Kashan, Iran (Corresponding Author): sattar@kashau.ac.ir

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
December 29, 2024

In Revised Form:
May 17, 2025

Accepted:
May 20, 2025

Published Online:
August 03, 2026

Abstract

This study, employing a conceptual history (History of Ideas) approach, analyzes the emergence of the Waqifah sect within the broader intellectual developments of the Imamiyah up to the time of Imam al-Ridha. Rather than representing a definitive schism, the formation of the Waqifah is interpreted as a product of internal cognitive tensions and evolving ideas regarding leadership, legitimacy, and occultation following the death of Imam al-Kadhim. The study critically reexamines traditional narratives—especially those presented by heresiographers and historians—through the lens of conceptual transformation. It argues that the Waqifah phenomenon was not an external rupture but an internal evolution rooted in diverse interpretations within Imamism. This analysis underscores the importance of rethinking early Shiite sectarianism using modern analytical tools and highlights the contingent, negotiated nature of religious authority in early Shiism.

Keywords: Conceptual History, Waqifah, Imam al-Kadhim, Imam al-Ridha, Imamiyah, Sectarianism, Religious Authority.

Cite this The Author (s): Valipour, R; Sattar, H (2026). A Historiographical Analysis of the Development of Shiʿism up to the Era of Imam Riḍā A.S., with Special Emphasis on the Wāqifiyya: Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 14, Issue 2, Summer 2026, Serial Number 54 – (93- 124)-
DOI:10.22034/farzv.2025.496674.2062

CC BY

Publisheder: Unversity of Tehran Press

Introduction

The study of sectarian divergences within the Shiite Imamiyah tradition has long attracted scholarly attention from historians, theologians, and sociologists alike. The Waqifah sect's divergence marks a significant and complex episode in Shiite history, particularly regarding the acceptance and recognition of the Imamate after Imam Musa al-Kadhim (AS). Conventional historical narratives tend to interpret such sectarian splits primarily as the outcome of rigid doctrinal disputes or political rivalries. However, this paper proposes a novel analytical lens, employing the History of Idea approach (تاریخ انگاره), which examines the underlying conceptual and cognitive frameworks that shaped these historical developments.

The History of Idea methodology focuses on tracing the evolution, transformation, and contestation of core ideas—referred to here as angāreh (انگاره)—within their historical contexts. Unlike traditional approaches that merely chronicle events or theological disagreements, this framework analyzes how competing and overlapping ideas functioned as cognitive lenses through which Imamiyah communities understood their religious and social realities. This approach thus allows for a more nuanced understanding of the processes that led to intra-Shiite divergences, especially during the critical late 8th and early 9th centuries CE.

The present study concentrates on this pivotal period, investigating how certain core angāreh contributed to either fostering communal unity or precipitating factionalism. By foregrounding the conceptual histories behind sectarian developments, the study seeks to illuminate the complex interplay between belief, social dynamics, and political pressures in the formation of the Waqifah sect.

Methodology

This research adopts a qualitative historical-analytical methodology firmly rooted in the History of Idea approach. The primary data sources include early Shiite historiographies, theological treatises, and biographical accounts of the Imams, with particular focus on narratives concerning Imam Musa al-Kadhim (AS) and Imam Ali al-Ridha (AS). Complementary secondary sources encompass contemporary scholarship on Shiite sectarianism, cognitive history, and the sociology of religious ideas.

The core analytical task involves identifying, categorizing, and interpreting key angāreh—conceptual constructs and cognitive patterns—that acted as ideological tools during this period. A critical distinction is made between testing ideas (those which served to normalize diverse social and religious behaviors without necessarily generating sectarian schisms) and divisive ideas (those that actively

instigated sectarian differentiation). This distinction aids in unpacking the fluid boundaries between intra-community diversity and outright sectarian fragmentation. Moreover, the study scrutinizes ambiguities and narrative tensions surrounding the imprisonment and death of Imam al-Kadhim, as well as the distinct theological and social role of Imam al-Ridha. These factors are analyzed as critical nodes in the conceptual history that facilitated divergent interpretative trajectories, ultimately culminating in the crystallization of the Waqifah sect.

A comparative dimension is also introduced, contrasting the conceptual repertoires of the Waqifah sect with those of mainstream Imamiyah groups. This enables the identification of both shared ideological foundations and critical points of doctrinal and social divergence.

The deployment of the History of Idea approach yields multiple important insights into the intra-Imamiyah sectarian dynamics and the formation of the Waqifah sect. Firstly, the refined conceptual framework elucidates that many perceived conflicts within the Imamiyah were not necessarily rooted in immutable sectarian fault lines but rather constituted a dynamic process of theological and social experimentation. This challenges binary classifications of 'orthodox' versus 'deviant' beliefs, emphasizing instead the contingent and negotiated nature of early Shiite identities. Secondly, during the imamate of Imam al-Ridha, the emergence of testing ideas played a pivotal role. These concepts accommodated a spectrum of religious expressions and social behaviors, effectively preventing premature sectarian rupture. For example, theological debates about the nature and legitimacy of the Imamate were frequently understood as provisional or subject to interpretive evolution, rather than as fixed markers of doctrinal purity. Thirdly, the hesitancy or stopping of certain Imamiyah factions in fully recognizing Imam al-Kadhim's imamate is better interpreted as a testing idea phenomenon rather than a conclusive sectarian break. Subsequent historical narratives mischaracterized this phase as a definitive schism; however, the conceptual history perspective reveals it as a period of communal reflection, negotiation, and contested allegiance. This interpretative ambiguity underscores the fluidity of early Shiite group boundaries. Fourthly, complex tensions arising from the ambiguous circumstances of Imam al-Kadhim's imprisonment and death, combined with the unique religious leadership style of Imam al-Ridha, created fertile ground for divergent conceptualizations of rightful authority. These factors catalyzed the crystallization of the Waqifah sect, which posited alternative frameworks for the legitimacy and continuity of the Imamate. Fifthly, a minority within the Imamiyah, committed to established and prior angāreh, resisted the recognition of Imam al-Ridha's imamate, thereby ideologically founding the Waqifah sect. This opposition was rooted not solely in political dissent but in profound theological

and epistemological differences regarding the nature of religious authority and succession. Sixthly, despite substantial overlap in many core angāreh with other Imamiyah groups, the Waqifah sect displayed distinctive beliefs, particularly concerning doctrines of ghaybah (occultation) and qā'imiyyah (messianism). These doctrinal distinctions warrant detailed and nuanced analysis to fully comprehend the sect's position within the broader Shiite milieu. Finally, the canonical Twelver doctrine of twelve Imams had not yet achieved widespread acceptance until the era of Imam al-Ridha. Some contemporary scholars argue that these ideas may have been retroactively constructed. Furthermore, the narratives concerning the betrayal of agents (khiyanat al-wukala) and the establishment of government during Imam al-Kadhim's time necessitate reexamination and critical reassessment within this conceptual framework.

Conclusion

The History of Idea approach proves to be a robust and insightful tool for dissecting the intricate sectarian dynamics within the Imamiyah tradition, specifically elucidating the origins and evolution of the Waqifah sect. By focusing on the trajectories of key angāreh, this methodology reveals that sectarian splits are often less about fixed doctrinal positions and more about ongoing processes of cognitive and social negotiation within a pluralistic religious community. These findings challenge simplistic and reductive narratives of Shiite sectarianism, underscoring the vital role of conceptual history in revealing the historical contingency, adaptability, and contextuality of religious ideas. This analytical framework not only clarifies the complex origins and development of the Waqifah sect but also lays groundwork for more nuanced and comprehensive reexaminations of other intra-Shiite divergences.

Future studies can apply this approach to various periods and sects within Shiism, yielding deeper insights into how ideas shape religious identities, political affiliations, and communal boundaries. Ultimately, this research contributes to broader interdisciplinary discourses on the history of ideas, sectarianism, and the sociology of religion, by highlighting the intricate interplay of cognition, belief, and community formation.

فرهنگ رضوی
شاپای الکترونیکی:۲۵۶۰-۲۳۴۵
https://www.farhangerazavi.ir

تحلیل تاریخ انگاره‌ای تطور جریان تشیّع تا عصر امام رضا علیه‌السلام با تأکید بر فرقهٔ واقفه

رضا ولی پور[۱] حسین ستار[۲]

۱. دانشجوی دکترای الهیات ومعارف اسلامی، دانشکده ادبیات و زبان های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان ، ایران: re.valipoor63@gmail.com

۲. دانشیار گروه الهیات و معارف اسلامی- علوم قرآن وحدیث، دانشکده ادبیات و زبان های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران (نویسنده مسئول): sattar@kashau.ac.ir

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت:
۱۴۰۳/۱۰/۰۹

تاریخ بازنگری:
۱۴۰۴/۰۲/۲۷

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۴/۰۲/۳۰

تاریخ انتشار:
۱۴۰۵/۰۵/۱۲

چکیده

این پژوهش با رویکرد تاریخ انگاره به بررسی شکل‌گیری فرقهٔ واقفه در بستر تحولات انگاره‌ای امامیه تا عصر امام رضا علیه‌السلام می‌پردازد. در این راستا، به تحلیل بحران‌های فکری ناشی از درگذشت امام کاظم علیه‌السلام و تأثیر آن بر جریان امامیه و شکل‌گیری فرقهٔ واقفه در پی تغییرات انگاره‌ای درون این جریان پرداخته شده است. علاوه بر این، برخی از انگاره‌هایی که توسط رجالیون، فرقه‌شناسان و تاریخ‌پژوهان در طول تاریخ دربارهٔ فرقهٔ واقفه مطرح و تکرار شده، از طریق رویکرد تاریخ انگاره‌ای با چالش مواجه می‌شود. در دورهٔ پس از درگذشت امام کاظم علیه‌السلام امامیه علاوه بر حفظ انگاره‌های بنیادین خود با چالش‌های جدیدی روبه‌رو شد که موجب بازنگری برخی باورها و اندیشه‌ها شد. در این شرایط، گروهی از پیروان امام کاظم علیه‌السلام با تاویل متفاوت از انگاره‌های امامیه، فرقه واقفه را شکل دادند که نه به‌عنوان گسست کامل از امامیه، بلکه به‌عنوان محصول تنش‌های فکری و تحولات انگاره‌ای در درون این جریان قابل تبیین است. روش تحقیق مبتنی بر تحلیل تاریخ انگاره، به بازسازی گفتمان‌های فکری دوره مربوطه پرداخته و زمینه‌های شکل‌گیری واقفه و افتراق آن از امامیه را روشن کرده است. نتایج نشان می‌دهد که واقفه برخلاف برخی تصورات رایج، نه نشان‌دهندهٔ انقطاع از امامیه، بلکه نتیجهٔ تحول درونی این جریان است. این پژوهش بر اهمیت بازنگری در روایت‌های سنتی تاریخ امامیه و لزوم استفاده از روش‌های نوین در تحلیل فرقه‌ها تأکید دارد.

کلیدواژه‌ها:
تاریخ انگاره، جریان، گفتمان، واقفه، امام کاظم علیه‌السلام، امام رضا علیه‌السلام.

استناد: ولی پور، رضا؛ ستار، حسین: (۱۴۰۵). تحلیل تاریخ انگاره‌ای تطور جریان تشیّع تا عصر امام رضا علیه‌السلام با تأکید بر فرقهٔ واقفه. فصلنامهٔ علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۴، شمارهٔ ۲، تابستان ۱۴۰۵، شمارهٔ پیاپی ۵۴ – (۹۳-۱۲۴).
DOI:10.22034/farzv.2025.496674.2062

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

CC BY

۱. مقدمه

آموزه‌های صادقین علیهما السلام نقش بنیادینی در شکل‌گیری انگاره‌های امامیه و تثبیت هویت مذهبی این جریان داشته‌اند. با این حال، پس از شهادت امام کاظم علیه السلام امامیه با یکی از بحرانی‌ترین انشعابات خود مواجه شد. بررسی ریشه‌ها و زمینه‌های تاریخی این بحران به‌ویژه گرایش به وقف حتی در میان رجال برجسته امامیه، ضرورت دارد. در دورهٔ معاصر، با تثبیت انگاره «دوازده امام» در امامیه و طرح تردیدهایی دربارهٔ اصالت تاریخی آن، بازخوانی این افتراق‌ها با رویکرد تاریخ‌انگاره ضرورتی دوچندان یافته است.

۱-۱. بیان مسئله

با وجود تثبیت انگاره‌ها و هویت امامیه، پرسش اساسی این است که چرا پس از شهادت امام کاظم علیه السلام، گرایش به وقف در طیف وسیعی از امامیه، از جمله در میان رجال برجسته، شکل گرفت و در برخی افراد تداوم یافت؟ همچنین، گونه‌های مختلف وقف که در منابع رجالی آمده، اغلب تفکیک نشده‌اند که این امر نیازمند تحلیل دقیق‌تر انگاره‌ها و واکنش‌های فکری آن دوره است. به‌ویژه این پرسش مطرح است که آیا می‌توان طیف وسیعی از کسانی را که به‌عنوان واقفه شناخته شده‌اند در چهارچوبی منظم طبقه‌بندی کرد تا امکان مطالعه و بررسی دقیق‌تری از آن‌ها فراهم شود؟ در این راستا، رویکرد تاریخ انگاره با تکیه بر تحلیل مفهومی و بازسازی گفتمان‌های آن دوره می‌تواند چهارچوبی کارآمد برای تبیین این تحولات فراهم کند. این رویکرد، به‌عنوان رویکردی میان‌رشته‌ای در تحلیل تطورات فکری و مذهبی، می‌تواند تصویری دقیق‌تر از افتراق‌ها و چالش‌های امامیه در این مقطع تاریخی ارائه دهد. به‌رغم پیشینهٔ این رویکرد در غرب، تاریخ انگاره در جامعهٔ ایرانی فاقد ادبیات نظری و روش‌شناسی منسجم است؛ با این حال، ظرفیت آن در مطالعات فرقه‌شناسی امامیه می‌تواند خلأهای موجود در روایت‌های سنتی را جبران کند.

۱-۲. پیشینهٔ پژوهش

با توجه به ماهیت میان‌رشته‌ای رویکرد «تاریخ انگاره»، پژوهش‌های مرتبط را می‌توان در چند دسته طبقه‌بندی کرد:

۱-۲-۱. مطالعات نظری دربارهٔ «انگاره» و «تاریخ انگاره» و کاربردهای آن

احـد فرامـرز قراملکـی(۱۳۹۸) در *قـدرت انگاره‌هـا*، بـا بررسـی مفهـوم نظـری «انـگاره»، از رویکـردی فلسـفی زیباشـناختی بـه تحلیـل نقـش انگاره‌هـا در زندگـی فـردی و اجتماعـی پرداختـه اسـت. بـه کوشـش حامـد خانـی(۱۳۹۶) در *قرآن‌پژوهـی* و *تاریخ انـگاره*، مجموعـه مقالاتـی منتشـر شـده کـه ایـن رویکـرد را در مطالعـات اسـلامی بسـط داده‌انـد. محمدتقـی سـبحانی(۱۳۸۷) در «از تاریـخ تـا اندیشـه»، ضـرورت مطالعـه تاریـخ اندیشـه‌ای (انـگاره‌ای) را مطـرح کـرده و بـر اهمیـت کاربسـت آن در مطالعـات اسـلامی تأکیـد داشـته اسـت. هادی گرامـی(۱۳۹۶) نیـز در *تاریخ‌نـگاری انـگاره‌ای و اندیشـه‌ای*(۱۴۰۱) «ملاحظاتـی دربـارهٔ نـگاه روشـمند به«تاریـخ انـگاره»» بـا توسـعهٔ ادبیـات نظـری، تـلاش کـرده اسـت این رویکـرد را بومی‌سـازی کنـد. پاکتچـی(۱۴۰۱) در مقالـهٔ «ملاحظاتـی در مـورد نـگاه روشـمند بـه «تاریـخ انـگاره» تاریـخ انـگاره را نوعـی اندیشـه‌ورزی می‌دانـد کـه می‌توانـد از روش‌شناسـی تاریـخ بهـره گیـرد. او اشـاره می‌کنـد کـه از سـال ۱۹۴۰ تاکنـون، تقریبـاً هیـچ حـوزهٔ علمـی نیسـت کـه بـه تاریـخ انـگاره مرتبط نباشـد و رشـته‌های مختلـف علمـی در تبییـن مفاهیـم خـود از آن اسـتفاده کرده‌انـد.

۱-۲-۲. پژوهش‌های مرتبط با فرقهٔ واقفه

در مطالعاتـی کـه به‌طـور مسـتقیم بـه فرقـهٔ واقفـه پرداخته‌انـد، حبیـب الناصـری(۱۴۰۹ق) در *الواقفیـة دراسـة تحلیلیـة*، ضمـن ارائـه تحلیل‌هـای رجالـی و تاریخـی، فاقـد رویکـرد تاریـخ انـگاره‌ای اسـت. بهبـودی(۱۳۷۱) در «تحقیقـی دربـاره مذهـب وقـف»، دیدگاه‌هـای پیشـینیان دربـارهٔ واقفـه را بـه چالش کشـیده اسـت. موسـوی‌نیا و همـکاران(۱۳۹۸) در «بررسـی انگاره‌هـای واقفـی در روایـات غیبـت»، دل‌افـکار و همـکاران(۱۳۹۷) در «ردپـای رجـال واقفـی در وضـع روایـات مهـدوی» و مظفـری(۱۳۸۹) در «مهدویـت در واقفـه و موضع‌گیـری امـام رضـا علیه‌السلام»، بـه بررسـی تأثیـرات فکـری واقفـه بـر روایت‌هـای غیبـت و مهدویـت پرداخته‌انـد. همچنیـن، بیـوکارا(۱۳۸۲) در «دو دسـتگی شـیعیان امـام کاظـم علیه‌السلام و پیدایـش فرقـهٔ واقفـه»، صفـری فروشـانی(۱۳۹۱) در «امـام رضـا علیه‌السلام و فرقـهٔ واقفیـه» و حسـین‌زاده شـانه‌چی(۱۳۸۴) در «واقفیـه»، ایـن جریـان را از زوایـای تاریخـی و اجتماعـی تحلیـل کرده‌انـد. صابـری(۱۳۹۹) در «نگرشـی نـو بـه واقفـه اصحـاب امـام کاظـم علیه‌السلام در رجال طوسـی» به بررسـی دیدگاه شـیخ طوسـی دربـارهٔ واقفـه پرداختـه اسـت.

۱-۲-۳. منابع کلاسیک فرقه‌شناسی، رجال و حدیث

در آثـار فرقه‌شناسـی کلاسـیک، نوبختـی و شهرسـتانی بـه فرقـه واقفـه اشـاره کرده‌انـد. در پژوهش‌های متأخـر، حسـین صابـری(۱۳۸۳)، محمدجـواد مشـکور(۱۳۷۵) و جعفـر سـبحانی(۱۴۲۷ق) عمدتـاً

در چهارچوب پارادایم‌های سنتی باقی مانده‌اند. در حوزۀ رجال، واقفه در منابعی چون *اختیار معرفة الرجال* طوسی(۱٤۲۷ق) *رجال نجاشی* (۱٤۳۱ق) و آثار شیخ طوسی بررسی شده‌اند. در حوزۀ منابع حدیثی متقدم چون *اصول کافی* و *فروع کافی* کلینی(۱۳۹۱؛ ۱٤۰۷ق) و *عیون اخبار الرضا* صدوق(۱۳۷۲)، حاوی گزارش‌هایی درباره واقفه‌اند. در منابع تاریخی مانند *الارشاد* شیخ مفید(۱٤۱٦ق) و *اعلام الوری* طبرسی(۱٤۱۷ق)، تطورات انگاره‌ای واقفه منعکس شده که نیازمند نقدهای بیرونی و درونی است.

۱-۲-٤. مطالعات مرتبط با غیبت و قائمیت

با توجه به ارتباط وثیق واقفه با انگاره غیبت و قائمیت امام کاظم(ع)، روایات قابل توجهی دربارۀ این انگاره‌ها در منابع متقدم آمده است. آثاری چون الغیبة نعمانی(۱۳۹۳)، کمال‌الدین و تمام النعمة شیخ صدوق(۱۳۹٥ق) و الغیبة شیخ طوسی(۱۳۹۷) به این موضوع پرداخته‌اند.

۱-۲-٥. مطالعات مرتبط با تطور انگاره‌های امامیه

گلدزیهر(۱۳٥۷) در *درس‌هایی دربارۀ اسلام* تحولات فکری اسلام و مفهوم امامت را عمدتاً با تکیه بر منابع اهل سنت تحلیل کرده و فرقه واقفه را جریانی تاریخی محدود می‌داند. هاینس هالم(۱۳۸٥) با گرایش تاریخ انگاره‌ای، رشد تشیع را به‌عنوان فرایندی در نظر می‌گیرد که طی آن ماهیت تشیّع در دوره‌های مختلف دستخوش تغییرات اساسی شده است. احمد الکاتب(۱۹۹۸م) در *تطور الفکر السیاسی الشیعی من الشوری الی ولایة الفقیه*، با رویکرد تاریخ انگاره به تحلیل تحول نظریۀ ولایت فقیه در تاریخ اسلام می‌پردازد. همچنین در اثبات پیش فرض‌های خود، فرقه واقفه را نادیده نمی‌انگارد. جاسم حسین(۱۳۸٥) در *تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم*(ع)، انگاره‌های مرتبط با غیبت را در دو قرن نخست بررسی کرده است. لالانی(۱۳۸۱) در *نخستین اندیشه‌های شیعی: تعالیم امام محمدباقر*(ع)، سیر تحول انگاره‌های شیعی را تا دوران امام باقر(ع) تحلیل کرده است. سیدحسین محمدجعفری(۱۳۸٦) در *تشیع در مسیر تاریخ*، تاریخ امامیه را تا دوران صادقین(ع) بررسی کرده، اما به واقفه نپرداخته است. مادلونگ(۱۳۸۱) در *فرقه‌های اسلامی*، با نگاهی جریان‌شناسانه، به‌طور گذرا واقفه را مطرح کرده است. در جامعۀ ایرانی، اثر مدرسی طباطبایی(۱۳۷٤) مکتب در *فرایند تکامل* به‌عنوان یکی از نخستین پژوهش‌های تاریخ انگاره‌ای، تأثیر بسزایی در این حوزه داشته است. هادی گرامی(۱۳۹٦) در *نخستین مناسبت‌های فکری تشیع*، به بازسازی انگاره‌های غلو در جریان‌های متقدم پرداخته است. همچنین، پاکتچی(۱۳۸٤) در *تاریخ حدیث*(۱۳۸٤) و *تاریخ تفسیر*، از رویکرد تاریخ انگاره‌ای و جریان‌شناسانه بهره برده است. محبوبه حامی(۱۳۹۹) در *تطور گفتمان مهدویت در قرون نخستین اسلامی*،

سیر تحول گفتمان مهدویت را بررسی کرده، اما به واقفه نپرداخته است. معرفت(۱۳۹۹) در *مهدویت‌نگاری در سده‌های نخستین* به مصدرشناسی منابع مهم غیبت‌نگاری همچون الغیبة نعمانی و الغیبة طوسی پرداخته و برخی از راویان واقفی را تحلیل کرده است.

این پژوهش در تلاش است با بهره‌گیری از رویکرد تاریخ انگاره، خلأهای موجود در تحلیل تاریخی و مفهومی فرقه واقفه را پوشش و تصویری جامع‌تر از روند شکل‌گیری و تحول انگاره‌های مرتبط با آن ارائه دهد.

۱-۳. روش تحقیق

این پژوهش با روش تاریخی و رویکرد «تاریخ انگاره» به بررسی تحول مفهومی و هویت‌یابی شیعه امامیه تا دوران امام رضا علیه‌السلام و تبیین افتراق جریان واقفه می‌پردازد. برخلاف تاریخ رویدادمحور، تاریخ انگاره بر دگردیسی‌های فکری و پویایی جریان‌های اندیشگی تمرکز دارد. نوآوری پژوهش در عبور از تحلیل صرفاً وقایع‌نگارانه و ارائه تبیینی مفهومی و انگاره‌ای از مبانی اعتقادی و تأثیرات بلندمدت فرقه واقفه در نظام فکری تشیع است. همچنین، این پژوهش با ترسیم طرح‌واره‌ای تاریخی، امکان نقد دیدگاه مستشرقان دربارهٔ اصالت انگاره‌های مذهب امامیه را فراهم می‌کند. داده‌ها دربارهٔ رجال واقفه[1] بر اساس منابع رجالی کشی، نجاشی و طوسی گردآوری شده و جریان امامیه از دورهٔ امام صادق علیه‌السلام به بعد به‌عنوان جریان اصلی تشیع بررسی شده است.

۱-٤. مفهوم‌شناسی تاریخ انگاره

«انگاره» تصویر ذهنی افراد از یک موضوع بوده که با یک اصطلاح یا واژهٔ مشخص نامبردار می‌شود و دارای دو خصوصیتِ: اجتماعی و فرایند برخوردار از تاریخیت بوده و درک فاعل شناسا از آن اصطلاح با توجه به زمان و مکانی که در آن قرار دادند، مد نظر است(گرامی، ۱۳۹٦: ۱۸) در این راستا، نقش پژوهشگر بیشتر از آنکه معطوف به تعریف انگاره‌ها باشد، به کشف و تحلیل آن‌ها اختصاص دارد(پاکتچی، ۱۳۹۸: ۳۰۶-۳۰۸). ترکیب «تاریخ انگاره» معادل «history of idea» به‌عنوان معادل اصطلاحات یونانی «idea» و فارسی «انگاره» انتخاب شده است(همان، ۱۴۰۱: ۲۷۶) برخی پژوهشگران «تاریخ انگاره» را معادل «تاریخ اندیشه» می‌دانند، اما گرامی(۱۳۹۶: ۲۹) با وجود پذیرش تفکیک این دو اصطلاح در *تاریخ‌نگاری انگاره‌ای و اندیشه‌ای* در عمل آن‌ها را در کنار یکدیگر به کار می‌برد. احمد پاکتچی از محققان برجستهٔ تاریخ انگاره‌ای اسلامی، به‌طور

۱. در این پژوهش رجال واقفه داخل پرانتز آورده شده است.

خـاص بـرای تمایـز ایـن دو اصطـلاح تلاشـی نکـرده و بیشـتر از اصطـلاح «تاریـخ انـگاره» اسـتفاده کـرده اسـت. او بـا تأکیـد بـر تغییـرات معنایـی انگاره‌هـا، آن‌هـا را مفاهیـم سـاخت‌یافته و خـاص در ذهنیـت گروه‌هـای اجتماعـی می‌دانـد کـه در گـذر زمـان دسـتخوش تغییـرات توسـعه‌ای یـا تضییقـی می‌شـوند(پاکتچی، ۱۳۸۹: ۲۸).

«گفتمـان»[1] بـه چهارچـوب مفهومـی و فکـری اطـلاق می‌شـود کـه از طریـق تعامـلات زبانـی و دیالوگ‌هـای فکـری در یـک بـازۀ زمانـی و مکانـی مشـخص شـکل می‌گیـرد و به‌صـورت ناخـودآگاه بـر اعضـای آن تحمیـل می‌شـود(گرامی، ١٣٩٦: ١١٠). ایـن مفهـوم کـه ریشـه در زبان‌شناسـی دارد، بـا تأثیـر از اندیشـه‌های فوکـو و باختیـن بـه حوزه‌هـای فکـری و اجتماعـی نیـز گسـترش یافته اسـت(همان: ١١١). رابطـۀ گفتمـان بـا تاریـخ انـگاره در فراینـد شـکل‌گیری و تحـول مفاهیـم نهفتـه اسـت؛ به‌گونـه‌ای کـه پیـش از اسـتقرار یـک گفتمـان، انگاره‌هـای مرتبـط بـا آن فاقـد معنـا و جایـگاه مشـخص‌اند، امـا پـس از تثبیـت آن، ایـن انگاره‌هـا بـه هنجارهـای فکـری و اجتماعـی قابل‌فهـم تبدیـل می‌شـوند. جریـان[2] جمعیتـی بـا اتـکا بـه شـخصیت‌های پیشـرو در جامعـه و بـر پایـۀ «حـس تقابـل» بـا سـایر جریان‌هـا، نـه تقابـل نفس‌الامـری، شـکل گرفتـه و هویـت خـود را از ایـن دو عامـل کسـب می‌کنند(گرامـی، ١٣٩٦: ١١٤ و ١٢٠). ظهـور اجتماعـی انـگاره در ایـن جریان‌هـا از طریـق پرسـش، دیالـوگ، جسـت‌وجو، نـگارش، هویت‌یابـی و اسـتدلال‌های اعضـا و همچنیـن تقابـل، تعیّـن، اشـتهار و برچسـب‌گذاری اجتماعـی جریان‌هـای رقیـب قابـل ردیابـی اسـت.

در رویکـرد تاریـخ انـگاره‌ای، تحلیـل گفتمان‌هـا و جریان‌هـای فکـری بـر مبنـای فرایندهـای تاریخـی صـورت می‌گیـرد، نـه صرفـاً بـر پایـه تبیین‌هـای تجویـزی. ایـن رویکـرد بـا ارائـه طرح‌واره‌هـای تاریخـی، عـلاوه بـر تحلیـل پویایـی جریان‌هـای فکـری، امـکان پیش‌بینـی تحـولات اندیشـه را نیـز فراهـم مـی‌آورد. طـرح‌واره تاریخـی به‌عنـوان الگویـی نظام‌منـد، ارتبـاط میـان جریان‌هـای فکـری، گفتمان‌هـا و انگاره‌هـای تاریخـی را نشـان داده و از طریـق انسجام‌بخشـی بـه ایـن عناصـر، سـاختارهای معنـاداری را در تاریـخ اندیشـه شـکل می‌دهـد. نمونـه‌ای از ایـن روش‌شناسـی را می‌تـوان در مکتـب در فراینـد تکامـل مشـاهده کـرد کـه در آن، تاریـخ متقـدم شـیعه بـر اسـاس انسـجام‌های تاریخـی متعـددی تبییـن شـده اسـت(گرامی، ١٣٩٦: ١٤٣).

1. Discourse
2. current

۲. جریان‌شناسی تشیع

۲-۱. تشیع و افتراق‌های آن تا زمان امام رضا علیه‌السلام

ظهور اسلام(۶۱۰ م) در چهارچوب ساختار قبیله‌ای حجاز، منجر به شکل‌گیری انگاره‌هایی شد که تقابل میان جریان کفر و ایمان را بازنمایی می‌کرد. این انگاره‌ها، با پیشینهٔ تسلط قریش، به‌ویژه در قالب رقابت میان بنی‌امیه و بنی‌هاشم نیز برجسته شد. با کاهش نفوذ بنی‌امیه و پیوستن قبایل مختلف به اسلام در پایان دوران رسالت، قبایل متفرق عربی در ساختار نوپای «امت» قرار گرفتند. در این میان، مفاهیمی همچون «جامعه» و «وحدت» در مقابل «تفرقه»، نقش عمده‌ای در شکل‌دهی رفتار اجتماعی مسلمانان ایفا کرد.

«تشیع» به‌عنوان جریانی متمایز، ریشه در دوران حیات پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله دارد(نوبختی: ۱۷). با این حال، پس از رحلت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله (۱۱ ق)، در پیِ تثبیت‌نشدن انگاره اطاعت از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله در مسئله رهبری جامعه و نیز رقابت‌های سیاسی میان مهاجران و انصار و همچنین میان اوس و خزرج، موازنه قدرت به سود جناح‌های میانی قریش رقم خورد(فیرحی، ۱۳۹۵: ۱۶۰).

در دوران خلافت خلفا، رویکرد مبتنی بر تجرید قرآن از سنت نبوی(عسکری، ۱۴۱۲ق، ج۱: ۳۹۳)، زمینه‌ساز شکل‌گیری نسلی از مسلمانان شد که آموزه‌های قرآنی را همراه با «سیرهٔ شیخین» مبنای فهم دینی خود قرار داده بودند. در این چهارچوب، انگاره منصوصیت و شایستگی امام علی علیه‌السلام، در برابر پذیرش سیرهٔ شیخین و اکتفا به قرآن، به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های هویتی تشیع شکل گرفت. در دوران خلافت عثمان(۲۳-۳۵ ق)، بدعت‌های دینی و تبعیض‌های سیاسی که با سنت نبوی و سیرهٔ شیخین ناسازگار بود، به بروز شورش‌هایی منجر شد. در این شورش‌ها، افرادی حضور داشتند که به شایستگی علی علیه‌السلام در مقام خلافت باور داشتند.

در دورهٔ خلافت علی علیه‌السلام (۳۵-۴۰ق)، با تشدید تنش‌های درونی جامعهٔ اسلامی، سه جریان اصلی پدید آمد: قاسطین به رهبری بنی‌امیه، ناکثین متشکل از اشراف مدعی قریش و خوارج که عمدتاً از بدویان[1] تشکیل می‌شدند. در این شرایط، انگاره‌های شیعی در فضای گفتمانی مرکزیت‌یافته در کوفه، در سه لایهٔ قابل تحلیل است: منصوصیت علی علیه‌السلام، مخالفت با بنی‌امیه با مرکزیت شام، باور به شایستگی علی علیه‌السلام در خلافت اسلامی.

۱. خوارج عمدتاً از قبایل بدوی(عبدالحمید، ۱۹۶۷م:۷۰) بودند که دارای روحیه تمرکزگریزی بودند و در مخالفت با انگارهٔ سلطه مرکزی قریش در جنگ رده و با شعار «لا حکم الا لله» در جنگ با علی علیه‌السلام شرکت داشتند(همان: ۶۹).

نـزد دسـته‌ای از شـیعیان[۱]، «امـام» جایگاهـی محـوری داشـت؛ امـا بـه دلیـل فقـدان گفتمان‌هـای توسـعه‌یافته دربـارۀ نقـش رهبـر دینـی، انگاره‌هـای مرتبـط بـا امامـت، هنـوز سـاختاری مسـتحکم و گسـترده پیـدا نکـرده بـود. در برخـی از طیف‌هـای شـیعه، مرزبندی‌هـای انـگاره‌ای به‌صـورت شـفاف شـکل نگرفتـه بـود.

تأسـیس مذهـب عثمانیـه در بسـتر منازعـات مشـروعیت پیرامـون سـلطنت معاویـه (٤۱-٦۰ق) شـکل گرفت(طقـوش، ۱۳۹۲: ۱۹). در واکنـش بـه گسـترش سـتم امـوی و ترویـج انگاره‌هایـی چـون جبرگرایی و برتـری عثمـان و شـیخین(همان: ۲۲؛ معـروف الحسـنی، ۱۳۷۹: ۱۸۳)، انگاره‌هایـی همچـون آمـوزه هـای توحیـدیِ خـاص[۲]، شایسـتگی اهل‌بیـت علیهم‌السلام و «امـر بـه معروف و نهـی از منکـر»[۳] (طوسـی، ۱٤۲۷: ۳٤۹)، زمینه‌سـاز شـکل‌گیری جنبش‌هایـی از سـوی شـیعیان و دیگـر جریان‌هـا شـد. بـا ایـن حـال، شـهادت امـام حسـین علیه‌السلام و یارانـش در کربـلا (٦۱ق) و کشته‌شـدن بسـیاری از شـیعیان در قیـام توابیـن (٦٦ق)، ضربـه‌ای سـنگین بـر جمعیـت و رهبـران شـیعه وارد کـرد.

قیـام مختـار (٦٦-٦۷ق) بـا همراهـی گروه‌هـای ایرانـی و قبایل عـرب کوفه(معروف الحسـنی، ۱۳۷۹: ۲۷۳)، در بسـتر تقابل‌هـای شـام و کوفـه و نیـز ایرانیـان و اعـراب و در چهارچـوب انگاره‌هـای شـیعی، بـه پیدایـش جریـان کیسـانیه و شـکل‌گیری انگاره‌هایـی همچـون مهدویـت، غیبـت و بـداء انجامیـد. انـگاره «غلـو» در جریـان کیسـانیه و قیـام مختـار قابـل ردیابـی اسـت؛ بـا ایـن حـال، انتسـاب انـگاره سـبئیه بـه عصـر امـام علـی علیه‌السلام، بـا توجـه بـه فقـدان شـواهدی از طـرح اتهـام غلـو از سـوی جریان‌هـای رقیـب بـه شـیعیان در آن عصـر، بـا وجـود زمینه‌هـای مناسـب بـرای برجسته‌سـازی چنیـن اتهامـی، محـل تردیـد اسـت. دوگانـه فاطمـی-حنفـی نیـز نشـان‌دهنده تقابـل جریان‌هـای شـیعیِ پیـرو فرزنـدان امـام علی علیه‌السلام بـا مدعیـان امامـت از نسـل محمد بـن حنفیـه اسـت(محمدجعفری، ۱۳۸٦: ۳۱٤). همسـانی انـگاره‌ای میـان غالیـان و برخـی رهبـران جنبش‌هـای ایرانـی در آغـاز حکومـت عباسـی(صدیقی، ۱۳۷۲: ۱٤٤) و

۱. دسـته‌بندی‌هایی چـون «الأصحـاب»، «الأصفیـاء»، «الأولیـاء»، و «شـرطۀ الخمیـس» نشـان‌دهندۀ وجـود نوعـی از انگاره‌هـای امام‌محـوری در یـاران علـی علیه‌السلام اسـت(برقی،۱۴۳۰ق :۳).

۲. «از (محمدبـن اسـماعیل بـن بزیـع) از (منصـور بـن یونـس) از همنشـین ابـی حمـزه .. از امـام باقـر علیه‌السلام در تفسـیر (کل شـیء هالـک الا وجهـه): ... همـه چیـز نابودشـدنی اسـت، مگـر دیـن الهـی و راهـی کـه از طریـق آن بـه سـوی خداونـد رهسـپار می‌شـوند (ابـن بابویـه، ۱۳۸۴ :۱۹۴)«... (ابوسـعید المـکاری) از(ابوبصیـر) ...از امـام صـادق علیه‌السلام در تفسـیر همیـن آیـه ... : جـز آنکـه راه حـق را برگزیـده باشـد»(همان: ۱۹۴).

۳. بـا جـود قرآنـی بـودن «امـر بـه معـروف و نهـی از منکـر»، ایـن مفهـوم در شـرایط حکمرانـی جائرانـه بـه هویت‌بخشـی جریان‌هایـی می‌انجامـد. قیـام امـام حسـین علیه‌السلام بـر ایـن اصـل اسـتوار بـود، امـا پـس از شـهادت ایشـان، شـیعیان بـه دلیـل شـرایط سیاسـی بـه «تقیـه» گرایـش یافتنـد و از «قیـام بـه سـیف» فاصلـه گرفتند(کلینـی، ۱۳۶۷، ج۵: ۵۵-۶۰). ایـن انـگاره نـزد رجـال واقفـه نیـز مطـرح اسـت. «(حمیـد بـن زیـاد) از(سـماعۀ)، شـخصی از پیامبـر صلی‌الله‌علیه‌وآله پرسـید: «برتریـن عمـل در اسـلام چیسـت؟» فرمـود: «ایمـان بـه خـدا، پیونـد بـا خویشـان و امـر بـه معـروف و نهـی از منکر»(همـان: ۵۸).

برخـی ادعاهـای فرق‌شناسـان[۱] احتمـال منشـأ مزدکـی داشـتن ایـن جریان‌هـا را تقویـت می‌کنـد.

نسـل جدیـد شـیعیان بـا امامـت امـام سـجاد علیه‌السلام (۶۱-۹۴ ق) به‌تدریـج سـازمان یافتنـد. بـا گسـترش مباحـث فقهـی و کلامـی در اواخـر سـدهٔ اول، شـیعیان بـا مرجعیـت امـام باقـر علیه‌السلام (۹۴-۱۱۴ق) هویتـی نویـن یافتند(طوسـی، ۱٤۲۷ق: ۳۵۷). در گفتمـان مقابلـه یـا مـدارا بـا حکومـت، انگاره‌هـای «تقیـه»[۲] و «قیـام بـه سـیف» مطـرح شـد کـه ایـن مسـئله منجـر بـه افتـراق شـیعیان بـه دو جریـان زیدیـه و امامیـه گردید(طوسـی، ۱٤۲۷ق: ۳٤۹). خیـزش عباسـیان(۸۹-۱۳۲ق) بـا انگاره‌هـای ضـد امـوی و همسـو بـا اهـل بیـت علیهم‌السلام جریان‌هـای مخالـف بنی‌امیـه را متحـد کـرد و بـه سـرنگونی امویـان(۱۳۲ق) منجـر شـد؛ امـا بـا آشـکار شـدن مصادیـق انگاره‌هـای عباسـیان، موجـب تقابـل ایـن جریان‌هـا بـا عباسـیان شـد. در ایـن دوره، حسـنیان بـا عباسـیان تقابلـی آشـکار داشـتند(الهی‌زاده، ۱۳۸۵: ٤۷)، اما ائمـه علیهم‌السلام از فرزندان امـام حسـین علیه‌السلام بـا بهره‌گیـری از تقیـه، مبـارزه غیرمسـتقیم را در پیـش گرفتنـد.

دوران امـام صـادق و امـام باقـر علیهما‌السلام «امام‌محـوری» به‌عنـوان انـگاره مرکـزی شـیعه تثبیـت شـد و ایـن جریـان نـزد عمـوم بـه نام‌هایـی چـون «جعفریه»(طوسـی، ۱٤۲۷ق: ۲۱۹)، «فاطمیه»(همـان: ۱٤٦)، و در مـواردی(از سـوی مخالفـان دینـی و سیاسـی)«رافضه» شـناخته می‌شد(طوسـی، ۱۳۹۷: ۸٤). از میـان فرقه‌هـای تشـیع ذکـر شـده در کتـب فرقه‌شناسـی و رجال، فرقـه ناوسـیه ظهور اجتماعـی چندانی نداشـته و همچنیـن اسـماعیلیه تـا زمـان امـام رضـا علیه‌السلام تقابـل جـدی بـا امامیـه نداشـتند(مادلونگ، ۱۳۸۱: ۱٤۹). فطحیـه نیـز جـز دربـارهٔ امامـت عبدالله افطـح، اختـلاف عمیقـی بـا امامیـه در اصـول و فـروع دینـی نداشـت و بـه امامـت سـایر ائمـه باورمنـد بود(طوسـی، ۱٤۲۷ق: ۲۱۸).

در زمـان امـام رضـا علیه‌السلام (۱۸۳-۲۰۳ق)، شـکاف داخلـی در امامیـه شـدت گرفـت و بسـیاری از اصحـاب برجسـته امـام کاظم علیه‌السلام طبـق منابع رجالـی به جریـان وقـف پیوستند(طوسـی، ۱٤۲۷ق: ۳۸۱-٤۰۲).

۲-۲. کوفه بستر جغرافیایی جریان‌های تشیع

کوفـه (۱٦ق) به‌عنـوان یـک اردوگاه نظامـی و محـل اسـتقرار قبایـل عربـی و گروه‌هایـی از ملـل دیگـر بنیان‌گـذاری شـد(ملک مـکان و همـکاران، ۱۳۸۹: ۵۰). چینـش قبایـل در آن تحـت نظـارت حاکمیـت صـورت می‌گرفت(محمدجعفـری، ۱۳۸٦: ۱۲۸) و بـه دلیـل رقابت‌هـای سیاسـی، ناپایـداری در رفتارهـای کوفیـان به‌وضـوح نمایـان بود(ملـک مـکان و همـکاران، ۱۳۸۹: ۵۰). مرکزیـت سیاسـی کوفـه

۱. بـه نظـر شهرسـتانی«(غالیان) در هـر شـهری لقبـی دارنـد در اصفهـان بـه آن‌هـا خرمیـه و کوذیـه در ری بـه آن‌هـا مزدکیـه و ... می‌گویند»(شهرسـتانی: ۱۵۵)، ایـن درحالـی اسـت کـه مادلونـگ آنـان را حامیـان جنبـش مزدکـی مـی داند(مادلونـگ، ۱۳۸۱ :۱۸).

۲. « ...از (عثمان بن عیسی) از(سماعه) از(ابی بصیر) از امام صادق علیه‌السلام تقیه از دین خداست...»(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۲: ۲۱۷).

از سال ۳۵ هجری و حضور شیعیان در آن باعث شد که در طی دو قرن، این شهر به‌عنوان «شهر شیعیان» شناخته شود(همان: ٤٤). در فضای رقابت با شام، جنبش‌های ضد حکومتی متعدد در دورهٔ امویان(٤١-١٣٢ ق) پدید آمد و با روی کار آمدن عباسیان، تأسیس بغداد و شکل‌گیری جریان‌های شیعی در دیگر مناطق به‌تدریج نقش نظامی و سیاسی شیعیان امامیه کاهش یافت و جنبه‌های فرهنگی تشیع برجسته‌تر شد(رجبی دوانی، ۱۳۹۷: ٤٠٥).

فعالیت‌های غالیان در قالب‌های دینی و شورش‌های نظامی در این منطقه نمود بیشتری داشت(وداد القاضی، ۱۳۹۵: ۱۹۰ و ۱۹۹) و خاندان‌های مشهور شیعی که نقش کلیدی در گسترش امامیه ایفا کردند، عمدتاً اهل کوفه بودند(طوسی، ١٤٢٧ق: ١٤٥). بیشتر رجال واقفه و خاندان‌های واقفی همچون طاطریون، آل مهران، بنوسماعة، بنی رباح و آل بزیع از این بوم بودند(حبیب الناصری، ١٤٠٩ق: ٥٥٢ و ٥٦١). تقابل‌های موجود میان کوفه و شام، شیعه و عامه، شیعه و غلات و همچنین درگیری‌های درونی میان جریان‌های شیعی نظیر کیسانیه، زیدیه، فطحیه و واقفه موجب شکل‌گیری هویت و تمایز امامیه شد.

۳. امامیه

۳-۱. هویت‌یابی و افتراق‌های امامیه در بستر محافل حدیثی

«امام‌محوری» رویکردها و سنت‌های آموزشی ویژه‌ای در حوزهٔ نقل و درایت حدیث به‌ویژه با مرجعیت امام صادق[1] علیه‌السلام (٩٤-١٤٨ ق) ایجاد کرد(گرامی، ١٣٩٦: ١١٠). در مراکز فرهنگی کوفه، جمعیت زیادی از احادیث امام صادق علیه‌السلام نقل می‌کردند(نجاشی، ١٤٣١ق: ٤٠)، اما در زمینه‌های مختلفی چون فهم، تعامل با حدیث، تفسیر آیات قرآنی[2] و باور به شئون ائمه علیهم‌السلام، اختلافات فاحشی میان آن‌ها وجود داشت(طوسی، ١٤٢٧ق: ١٢٥). دوری از ائمه علیهم‌السلام و مرکزیت کوفه برای تشیع، زمینه‌ساز شکل‌گیری مرجعیت و رهبری برخی از رجال امامیه شد (همان: ١٤٦، ٢٨٢، ٤٠٤). در این میان، گروه‌هایی به «ضعفای شیعه»(کلینی، ١٤٠٧ق، ج٨: ١٢٤) اطلاق شدند که توان فهم معانی برخی روایات را نداشتند و این موضوع در ایجاد دسته‌بندی‌های درونی امامیه مؤثر بود. عدم تعهد به معیارهای اخذ حدیث(همان: ٣٣١) و بهره‌برداری از آن برای اغراض سیاسی

---

۱. تعداد احادیث امام باقر علیه‌السلام و امام صادق علیه‌السلام در کتب اربعه امامیه در مجموع ۱۰هزار، امام کاظم علیه‌السلام ۱۲۰۰، امام رضا علیه‌السلام ۵۰۰، از امام جواد علیه‌السلام تا امام حسن عسکری علیه‌السلام هر کدام کمتر از ۱۰۰ است(بهبودی، ۱۳۷۰: ۲۹).

۲. معروف بن خربوذ در نقل کلام امام علی علیه‌السلام «أنا وجه الله ... أنا الاول....» می‌گوید: «برای این‌ها تفاسیری غیر آنچه که اهل غلو بدان معتقدند وجود دارد»(طوسی، ١٤٢٧ق: ١٨٤).

در برخـی گروه‌هـا مشـاهده می‌شـد(همان: ۱۱۷). همچنیـن، دسـتبرد غالیـان بـه منابـع روایـی شـیعه، موجـب تخریـب وجهـهٔ عمومـی آنـان و هم‌سان‌سـازی بـا غـلات شد(طوسـی، ۱٤۲۷ق: ۲٤۷).

رقابت‌هـای درونـی جریـان امامیـه گاهـی همـراه بـا تکفیـر بـود. امـام رضـاؑ در روایتـی آن را سـیره‌ای جـاری میـان اصحـاب می‌دانـد: «... اصحـاب علـی بـن الحسـینؑ و محمدبـن علـیؑ و اصحـاب جعفـرؑ و موسـیؑ ایـن چنیـن بوده‌انـد و اصحـاب زراره، اصحـاب دیگر(امامیـه) را تکفیـر می‌کردند»(طوسـی، ۱٤۲۷ق: ٤۱۵). برخـی از مـدح و ذم‌هـای رجالـی در بسـتر رقابت‌هـای جریانـی قابـل ردیابـی[1] اسـت کـه تحلیل‌هـای انـگاره‌ای و جریان‌شـناختی را بـرای بررسـی اختلافـات نظـر دربـارهٔ رجـال واقفـه ضـروری می‌سـازد.

۴. انگاره‌های امامیه

٤-۱. انگاره‌های امامت

در گفتمـان «شـئون امـام»، انگاره‌هایـی به‌عنـوان ارکان اصلـی امامـت مطـرح شـده اسـت: «حجـت الهی»[2](کلینـی، ۱۳۹۱، ج۱: ۱۵۹) به‌عنـوان رابـط مسـتمر آسـمان و زمین(همـان: ۲٤۵) و فروریـزی آن‌هـا بـدون حضـور امـام، «هدایتگـران الهی»(همـان: ۱۸۲)، «جانشـینان خداوند»(همـان: ۱۸٤)، «معهـود الهی»(ابـن بابویـه، ۱٤۰٤ق: ۳۷) «ولـی امر خداوند»(همـان: ۱۹۵) «ترجمان قرآن»(طوسـی، ۱٤۲۷ ق: ۲۵٦)، «وارثـان علـم انبیـا و اوصیا»(همـان:۲۱۲)، «صاحـب اسـم اعظم»(همـان: ۲۱۷)، «عـرض اعمـال علـی الائمـهؑ»[3] از انـگاره هـای امامـت بـوده اسـت.

در نظـام فکـری امامیـه، شـناخت «شـناخت حجـت الهـی» وظیفـه‌ای بنیادیـن اسـت(ابن بابویـه، ۱۳۹۵ق، ج۲ :۳٤۳) مـرگ بـدون معرفـت امـام به‌مثابـهٔ «مـرگ جاهلـی» قلمـداد شـده اسـت»(همان، ۱٤۰٤ق :۸۲.). انحـراف از امـام حـق و پیـروی از امامـی غیرمنصـوب از سـوی خداونـد بـه شـرک تعبیـر شـده(کلینی، ۱۳۹۱، ج۱: ۳٦۰) و معیارهایـی بـرای تمییـز حـق از باطـل در امامـت ارائـه شـده

۱. گرامـی در «جریان‌شناسـی و نقـش آن در حـل تعارض‌هـای گزارش‌هـای رجالـی» بـا بیـان سـه گونـه گـزارش رجالـی: صرفـا جـرح، صرفـا مـدح و گزارش‌هایـی کـه هـم نقـل و جـرح در آن وجـود دارد، راه حـل تعـارض گزارش‌هـای از نـوع سـوم را بـا مطالعـات جریان‌شناسـی امکان‌پذیـر می‌داند(گرامـی، ۱۳۹۷: ۱۰۹-۸۵).

۲. «... (علـی بـن ابـی حمـزه) عـن(ابـی بصیـر) عـن ابـی عبـدالله‌ؑ «خداونـد بزرگوارتـر از آن اسـت کـه زمیـن را بـدون امـام عادلـی رهـا سـازد»(ابن بابویـه، ۱۳۹۵ق: ۲۳۵)

۳. «..از(زیـاد القنـدی) از(سـماعهٔ) از امـام صـادقؑ در تفسـیر (فکیـف اذ جئنـا مـن کل أمـهٔ....) نقـل شـده: ایـن آیـه بـه طـور خـاص در مـورد امـت محمـدﷺ نـازل شـده اسـت کـه در هـر قرنـی امامـی از مـا بـر آن‌هـا گـواه اسـت و محمـد ﷺ نیـز بـر مـا گـواه خواهـد بود»(کلینـی ۱۳۹۱، ج۱: ۱۸۰).

است(همان: ۳۲۹). آیات قرآنی نیز در تبیین جایگاه امامان﵈ به‌کار گرفته شده و آنان به‌عنوان مصادیق عبارات «اَهلَ الذِّکر»(همان: ۲۰۰)، «الرّاسِخون فِی العِلم»(همان: ۲۰۳-۲۰٤)، «آیاتٌ بیناتٌ»[۱]، «اوتوا العِلم»[۲]، «مُصطَفین»(همان: ۲۰٤) و «مُتَوَسِّمین»(همان: ۲۰۷) معرفی شده‌اند.

اشتراک‌های انگاره‌ای واقفه با امامیه در بسیاری از انگاره‌های بنیادین امامیه، در روایات و مناظرات برجای‌مانده به‌روشنی قابل ردیابی است:

«(علی بن ابی حمزه) و (ابن سراج) و(ابن المکاری) نزد امام رضا﵇ وارد گشته و علی بن ابی حمزه به ایشان گفتند: پدرتان را چه شد؟ حضرت فرمودند: درگذشته است... ابی‌حمزه گفت: به چه کسی(وصیت) کرده؟ حضرت فرمودند: به من، گفت آیا شما امام(مفترض الطاعة) هستید؟ فرمودند: بلی...»(طوسی، ۱٤۲۷ق :۳۸۷)؛ «(حسین بن بشار) و(حسین بن قیاما) ...: آیا زمین(بدون امام) می‌ماند؟ امام رضا﵇ فرمودند: خیر. حسین گفت: آیا(دو تا امام همزمان) امام می‌شوند؟ حضرت فرمودند: نه، جز اینکه یکی از آن‌ها(صامت) بوده و سخن(به امامت) نمی‌گوید»(همان: ٤٥۷).

٤-۲. انگارۀ غیبت، قائمیت، مهدویت

با تثبیت انگاره «امام محوری»، دوره‌های غیبت یا دسترسی محدود به ائمه﵈ برای امامیه موجب بروز چالش‌ها و پرسش‌هایی شد که متناسب با این گفتمان، انگاره‌های جدیدی[۳] شکل گرفت. در گفتمان آیندۀ امامت و سرانجام بشریت، انگاره‌های «صاحب‌الامر» و «امام قائمﷺ» که زمین را از عدل و داد پر می‌کند و نیز مفهوم «انتظار» برای امامیه رایج شد. با وجود روایاتی از پیامبرﷺ(ابن بابویه، ۱۳۹٥ق: ۲٥۰) و امام علی﵇(طوسی، ۱۳۹۷: ۱۲۰)، اولین انگاره‌های «غیبت»، «مهدویت» و «قائمیت» در جریان کیسانیه مطرح شد. سایر جریان‌های غالی همچون بیانیه، مغیریه، جناحیه، منصوریه و خطابیه نیز انگاره‌هایی مشابه داشتند(صابری، ۱۳۹۰: ۲۸۱-۲۸۹).

ادعای «مهدویت» به دلیل جنبه‌های سیاسی خود، حساسیت حکومت‌ها را برمی‌انگیخت و آن‌ها از «مهدویت» برای مشروعیت‌سازی استفاده می‌کردند(حامی، ۱۳۹۹: ۸۳-۱۱۰). در انگاره‌های

۱. «...(حسین بن مختار) از (سماعه) از (ابی بصیر) از اباجعفر﵇ دربارۀ این آیه(بل هو آیات بینات...) فرمودند و سپس دست خود را به سینه‌شان اشاره کردند»(همان: ۲۰۳).
۲. ...(عثمان بن عیسی) از (سماعۀ) از(ابی بصیر) از امام باقر﵇ در آیه «بل هو آیات بینات فی صدور الذین اوتو العلم» مصداق «اوتو العلم» را ائمه﵈ می‌داند(همان: ۲۰۳).
۳. کتاب «زمان یغیب عنهم امامهم، ما یصنع الناس فی ذلک الزمان؟»(ابن بابویه، ۱۴۰۴ق : ۱۲٥).

امامیه به‌ویژه از سوی امام صادق(ع)، مرگ در دورهٔ غیبت با «انتظار» قائم(عج)(کلینی، ۱۳۹۱، ج۱: ۳۵۸) و باور به «عدم بطلان حجت الهی» به‌رغم ناآگاهی از مکان و وضعیت امام(ع) جایگاه معنوی والایی داشت(همان: ۳۱۹). امامیه در این دوران موظف به رعایت تقوا و تمسک به دین بودند(همان).

ائمه(ع) با آگاهی از دلبستگی امامیه به رهایی از سیطرهٔ دولت‌های باطل و تحقق دوران ظهور و همچنین برای پیشگیری از سوءاستفاده مدعیان قیام، تعیین وقت برای قیام را تکذیب کردند.[1] در انگاره‌های امامیه، قائم(عج) با ویژگی‌های خاص معرفی و از ذکر نام ایشان به شدت پرهیز می‌شد(همان: ۳۱۸). بخش قابل توجهی از واقفه در سلسله اسناد روایات غیبت، به نقل از صادقین(ع) قرار داشت که محتوای آن‌ها با انگاره‌های امامیه تضادی نداشت: «...(حسن بن علی بن حمزه) از(پدرش) از(وهیب بن حفص) از (ابی بصیر) از امام صادق(ع): «آیا شما را به چیزی خبر بدهم که خداوند اعمال بندگانش را فقط با آن می‌پذیرد؟ عرض کردم بله. حضرت فرمودند: گواهی دادن به اینکه معبودی جز الله نیست و محمد بنده و رسول اوست و... و منتظر قائم(عج) بودن...»(نعمانی، ۱۳۹۳: ۴۱۹-۴۲۰).

دورهٔ مبهم حبس و غیبت نسبتا طولانی امام کاظم(ع)(۱۷۹-۱۸۳ ق) به‌عنوان اولین دورهٔ غیبت طولانی امام از یاران، زمینه‌ساز پرورش انگاره هایی مبنی بر قائمیت امام کاظم(ع) گردید[2]. یکی از نمودهای تعیّن انگاره‌ای واقفه، انگاره «غیبت امام کاظم(ع)» بود: «صفوان بن یحیی نقل می‌کند که از امام علی بن موسی الرضا(ع) پرسیدم: «(شیعه‌های شما) می‌گویند که در او(قائم(عج)) ویژگی‌های چهار پیامبر وجود دارد.» امام(ع) فرمود: «به خداوندی که جز او خدایی نیست، ایشان (امام کاظم(ع)) از دنیا رفته‌اند.» پرسیدم: «آیا منظور شما از دنیا رفتن، به معنای غیبت است یا وفات؟» امام(ع) فرمود: «به سبب وفات»(کلینی، ۱۳۹۱، ج۱: ۳۶۷).

امام رضا(ع) تأویل، کج‌فهمی‌ها و استفاده مغرضانه از روایات امام صادق(ع)(طوسی،۱۴۲۷ق: ۳۸۸) را منشأ انگاره‌های واقفی معرفی کرده(همان: ۳۸۹) و تطبیق روایات غیبت بر امام کاظم(ع) توسط واقفه را تخطئه کرده و آن را تنها به قائم(عج) نسبت می‌دهند: «... (حسین بن قیاما) نقل می‌کند که از امام علی بن موسی الرضا(ع) پرسیدم: «چگونه باید با حدیث(زرعه) برخورد

۱. «علی بن ابی حمزه» از (ابی بصیر) درباره قائم(عج) سوال کرد. او پاسخ داد: ما اهل بیت هستیم و ما وقت‌گذاری نمی‌کنیم»(کلینی، ۱۳۹۱، ج۱: ۳۵۵).

۲. (عبدالکریم بن عمرو) از(ابی بصیر) از امام صادق(ع) «گویا این پسرم(امام کاظم(ع)) را می‌بینم که به دست بنی فلان گرفتار و اسیر شده و مدتی در دست آن‌هاست، سپس از دست آن‌ها خارج شده و آزاد می‌شود و دستی مردی از اولادش را می‌گیرد تا اینکه به کوه رضوی می‌رسند»(طوسی، ۱۳۹۷ :۱۳۵)

کنـم کـه از(سـماعه بـن مهـران) نقـل کـرده کـه امـام صـادق﵇ فرمودنـد: «فرزنـد مـن در او ویژگی‌هایی از پنـج پیامبـر وجـود دارد و او هماننـد یونـس غیبـت خواهـد کـرد» امـام﵇ فرمـود: «زرعـه دروغ گفتـه اسـت، حدیـث سـماعه بـه ایـن صـورت نبـوده اسـت. (امـام صـادق﵇) گفتنـد «صاحـب الامـر» و منظورشـان «قائـم» بـود و نگفتنـد فرزنـد من»(همـان، ج۱: ٤۷۷)

نگاشـته‌های متعـدد واقفـه دربـارۀ «غیبـت» و «قائمیـت» بـه هویت‌یابـی واقفـه در ایـن انگاره‌هـا دلالـت دارد.

نویسنده(رجال‌واقفه)	عناوین
ابراهیم بن صالح الانماطی	کتاب الغیبة
حسن بن علی بن ابی حمزه	الغیبة، قائم الصغیر، الرجعة
حسن بن محمد بن سماعة	کتاب الغیبة
عبدالله بن جبلة	الصفة فی الغیبة علی مذهب الواقفة
علی بن عمر الاعرج	کتبی درباره غیبة دارد.
محمد بن اسماعیل بن بزیع	الصفة فی الغیبة علی مذهب الواقفة

اختلافـات درونـی میـان فرقه‌هـای مختلـف امامیـه و عـدم وضـوح انـگاره «امـام غائـب» دربـارۀ امـام دوازدهـم، موجـب طـرح بی‌اعتبـاری انـگاره «دوازده امـام» شـده اسـت(بهبودی، ۱٤۲۷ق: ۱۷۱) هاینـس هالـم(۱۳۸٥: ۱٦)، رشـد تشـیع را به‌عنـوان فراینـدی در نظـر می‌گیـرد کـه طـی آن ماهیـت تشـیع در دوره‌هـای مختلـف دسـتخوش تغییـرات اساسـی شـده اسـت. در ایـن راسـتا احمـد لاری، شـکاف درون‌فرقـه‌ای در امامیـه از جملـه شـکاف واقفـه را از دلایـل انـکار اصالـت مهدویـت در امامیـه می‌داند(الکاتـب، ۱۹۹۸م :۹۳-۹٥).

ابـن بابویـه در رد ادعـای زیدیـه مبنـی بـر عـدم اعتبـار روایـات دال بـر دوازده امـام می‌گویـد: «مـا مدعـی نیسـتیم کـه همـه شـیعیان در آن عصـر دوازده امـام را بـه نـام می‌شـناختند، بلکـه مـا می‌گوییـم رسـول خـداﷺ خبـر داده اسـت کـه ائمـه پـس از او دوازده امام‌انـد و دانشـمندان شـیعه ایـن حدیـث را بـا نـام ائمـه روایـت کرده‌انـد و انـکار نمی‌کنیـم کـه در میـان شـیعه یـک نفـر یـا دو نفـر و یـا بیشـتر باشـند کـه این حدیـث را نشـنیده باشـند»(۱۳۹٥ق، ج۱: ۷٥)

با وجود روایاتی که به‌طور خاص به مصداق امام دوازدهم برای قائم عجل‌الله‌تعالی‌فرجه اشاره دارند[۱] در برخی موارد ائمه علیهم‌السلام درک این موضوع را برای اذهان امامیه سنگین می‌دانستند و از پرداختن به جزئیات آن خودداری می‌کردند. در سیرهٔ ائمه علیهم‌السلام و پرسش‌های امامیه، تا زمان امام رضا علیه‌السلام، انگاره قائم بودن امام دوازدهم هنوز از اشتهار و عمومیت کافی برخوردار نشده بود؛ چنان‌که در مناظرات برجای‌مانده با واقفه، استناد به این انگاره برای رد ادعای آنان مشاهده نمی‌شود. در احادیثی که به‌عنوان «عرض عقاید» بر امام صادق علیه‌السلام وارد شده، راویان با برشماری متوالی ائمه علیهم‌السلام تا امام صادق علیه‌السلام می‌رسند و امام علیه‌السلام همین مقدار را بسنده می‌دانند(طوسی، ۱۴۲۷ق: ۳۵۱-۳۵۵). در پرسش‌های امامیه از قائم عجل‌الله‌تعالی‌فرجه یا آرزوی قائم بودن برخی ائمه علیهم‌السلام همهٔ اوصیا «قائمون بامرالله» معرفی شده‌اند(ابن بابویه، ۱۳۹۵ ق، ج۱: ۳۲۵ و ۳۳۴) و در این فضا، تمایز میان این ویژگی کلی با امام قائمی که زمین را از عدل و داد پر می‌کند، قائل می‌شدند. دربارهٔ پیروزی و استقرار دولت حق در آینده، ائمه علیهم‌السلام سکوت نکرده‌اند؛ اما به دلیل ملاحظات مخاطبان، زمان تحقق آن را دور معرفی نمی‌کردند؛ این رویکرد موجب شکل‌گیری انگارهٔ «تربیت با آرزوها» در میان غیر امامیه شد، به‌طوری که آنان امامیه را بر پایه وعده‌های دست‌نیافتنی می‌شناختند(کلینی، ۱۳۹۱، ج۱: ۳۵۵). این شواهد دال بر قطعیت انگاره «قائم عجل‌الله‌تعالی‌فرجه» نزد امامیه و ظهور حضرت در آینده است، ولی تعیّن آن در امام دوازدهم، عمومیت نداشت و واقفه آن را بر امام کاظم علیه‌السلام تطبیق می‌دادند. در دوره‌های بعد، قائمیت امام دوازدهم علیه‌السلام در میان امامیه به انگاره‌ای عمومی تبدیل شد. روایاتی با سلسله اسناد راویان واقفی در خصوص«دوازده امام» موجود است که چالش‌برانگیز بوده و به بررسی دقیق نیاز دارد.[۲]

(حسن بن محمد بن سماعه) ازوهیب بن ذریح از ابی حمزه از امام صادق علیه‌السلام: «از ما دوازده مهدی خواهد بود»(ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج۲: ۳۳۸)؛ (حسن بن محمد بن سماعه) از ابی بصیر از امام صادق علیه‌السلام: «از ما دوازده مهدی خواهد بود، شش نفر از آن‌ها رفته‌اند و شش نفر باقی مانده‌اند که خداوند با ششمین نفر هرچه بخواهد خواهد کرد»(همان)....(حسن بن علی بن ابی حمزه) از پدرش (علی بن ابی حمزه) از ابی بصیر از امام صادق علیه‌السلام: «... عرض کردم: ای فرزند رسول خدا! قائم از میان شما اهل‌بیت چه کسی است؟ فرمود: ای ابابصیر! او پنجمین

۱. « ...سرورم پنجم از فرزند هفتم؟ حضرت موسی بن جعفر علیه‌السلام فرمود: ای پسرم، عقل‌های شما از درک این مطلب ناتوان است و اندیشه‌هایتان از تحمل آن محدود است(کلینی،۱۳۹۱ ، ج۱: ۳۲۱).

۲. نگارنده مقاله «واکاوی اصالت احادیث ائمه اثنی‌عشر در گزارش‌های واقفی»، با تأکید بر اصالت روایات ائمه دوازده‌گانه علیهم‌السلام در منابع واقفی، این اصالت را بر پایه معیارهای رجالی و با استناد به اثبات یا نفی انتساب راویان به وقف و نیز نقل روایت در دوران استقامت آنان تبیین کرده است. وی همچنین عدم التزام واقفیان به این روایات را ناشی از انگیزه‌های دنیوی سران واقفه و تأویل‌های جریان‌های متأخر این فرقه دانسته، اما به انگاره‌های مرتبط با وقف و درگذشت ائمه علیهم‌السلام نپرداخته است.

فرزند از نسل پسرم موسی است؛ ... او مدتی از دیدگان مردم غایب می‌شود؛ ... سپس خداوند متعال او را آشکار می‌سازد و به دست او مشرق‌ها و مغرب‌های زمین را فتح می‌کند. در آن هنگام، روح‌الله، عیسی بن مریم﵇، فرود می‌آید و پشت سر او نماز می‌گزارد »(ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج۲: ٣٤٦).

٤-٣. انگاره‌های مرتبط با درگذشت امام﵇

با توجه به مباحث مطرح‌شده در گفتمان امامیه پیرامون «وضعیت حیاتی امام» و « اظهار یا عدم اظهار امامت»، انگاره‌هایی همچون «امام حی»(همان: ٦٥٧)، «امام ماضی»(همان: ٤١٦)، «امام صامت»(همان: ٢٣٤) و «امام ناطق»(همان: ٤١٧) مطرح شد. این انگاره‌ها به تفکیک وضعیت‌های امام و رابطهٔ او با جانشینانش پرداخته و در ادامه انگاره‌هایی نظیر «ولد علی و فاطمه﵄»(همان: ١٣٤)، «اکبر ولد الامام»(همان: ١٣٧)، «الامامة لا تصلح الا فی ولد الحسین ﵇»(همان: ٤٧) و «الامامة لا تکون فی أخ أو خال»(همان: ٥٩) شکل گرفته‌اند. در شرایطی که امام﵇ زنده است، جانشین او به‌عنوان «امام صامت» معرفی شده و امکانِ امامت دو امام در زمان واحد نبود(همان، ١٤٠٤ق : ١٤٢).

در گفتمان جست‌وجو از امام جانشین انگاره‌های مختلفی در آثار امامیه مطرح شده است. از جمله «کتاب ما یفعل الناس حین یفقدون الامام»(نجاشی، ١٤٣١ق: ٨٦)، «کتاب ما وجب علی العبد عند مضی الامام»(همان: ٣٢٢)، «باب ما یلزم الناس عند مضی الامام»(همان: ٨٧) و «إن بلغ وفاة الامام کیف نصنع؟»(همان: ٨٩). وظیفهٔ امامیه در این گفتمان، ابتدا التزام به امام سابق[1] و سپس تحقیق دربارهٔ امام جانشین در صورت اثبات درگذشت امام﵇ بود(کلینی، ١٣٩١، ج١: ٣٦٥) که این امر نیازمند سپری شدن دوره‌ای از زمان بود.[2] انگاره «نفر» (به معنای رهسپاری گروهی برای تفقه در دین) در این چارچوب نیز مطرح شد؛ به‌گونه‌ای که در شرایط عدم آگاهی از وضعیت حیات امام پیشین یا شناخت امام جانشین، گروهی از جامعه امامیه موظف بودند درباره این امر تحقیق کنند و نتیجه آن را به دیگر افراد جامعه منتقل سازند (کلینی ،١٣٩١، ج١: ٣٦٥). پس از شهادت امام صادق﵇ و ناآشکاری جانشین ایشان، بسیاری از شیعیان، حتی شخصیت‌های علمی برجسته‌ای چون هشام بن سالم و مومن طاق، به دلیل عدم نص منفرد

---

١. هشام بن حکم در یکی از مناظرات خود بر این اصل امامیه تاکید می‌ورزد: «ما درباره وضعیت حیاتی امام﵇ مکلف به قائل بودن بر زنده بودن ایشان هستیم، چه نزد ما حاضر باشد چه از نظر ما پنهان باشد؛ مگر اینکه درگذشت ایشان بر ما مسلم شود»(طوسی، ١٤٢٧ ق: ٢٢٧)

٢. یکی از مصادیق: «وَالسّابِقونَ السّابِقونَ»(واقعه،١٠) به نقل از امام رضا﵇ «عارف به امامت، آن زمانی که امام امامتش را اظهار می‌نماید» معرفی شده است(طوسی، ١٤٢٧ ق: ٥٠٧).

و عـدم شـناخت «امـام حـیّ»، دوره «حیـرت» و «وقـف» را تجربـه کردند(طوسـی، ۱۴۲۷ق: ۲۳۹). بـا توجـه بـه انـگاره «الامامـة فـی اکبـر ولـد الامـام» و ادعـای امامـت عبدالله افطـح، او در معـرض آزمـون قـرار گرفـت و پـس از مشـاهده ناتوانـی علمـی و رفتارهای خـلاف شـأن امـام از او روی گرداندند(طوسـی، ۱۴۲۷ق: ۲۳۹-۲۳۸). امامیـه پـس از شناسـایی مصـداق امـام منصـوص، بـا رعایـت اصـل تقیـه، موظف بودنـد نتیجـه تحقیـق خـود را تنها به اهل رشـد منتقـل کنند(همـان: ۲۴۰). درگذشـت مبهم امـام کاظم علیه‌السلام در بغـداد، در شـرایطی کـه اکثـر امامیـه حضـور نداشـتند، شـرایطی پیچیـده بـرای آنـان ایجـاد کـرد. حاکمیـت عباسـی بـا آگاهـی از انـگارهٔ «امـام محوری»، سـعی داشـت بـا ایجاد ابهـام در وضعیـت حیاتی امـام علیه‌السلام، اعتقـادات امامیـه را دچـار تباهـی کنـد. یحیـی برمکـی در ایـن بـاره اظهـار کـرد: «مـن دیـن رافضـه را بـه تباهـی کشـاندم، چراکـه معتقدنـد دیـن تنهـا بـا امـام زنـده پابرجاسـت و اکنـون نمی‌داننـد کـه آیـا امامشـان زنـده اسـت یـا مـرده ...»(طوسـی، ۱۴۲۷ق: ۲۲۷).

روایت‌هـای مختلـف درخصـوص «نحـوهٔ درگذشـت امـام» و «اعـلام درگذشـت» امـام کاظـم علیه‌السلام، متعـارض هسـتند(ابن بابویـه، ۱۴۲۷ق: ج۱: ۹۳؛ جعفریـان، ۱۳۹۱: ۴۹۱). غفـاری در حاشـیه عیـون الاخبـار(۱۳۷۲: ۱۲۷) بـه ایـن اختلاف‌هـا اشـاره کـرده و معتقـد اسـت شـیخ صـدوق تنهـا ایـن اخبـار را در برابـر واقفـه آورده اسـت. امـام رضـا علیه‌السلام نیـز در ارتبـاط بـا انـگاره «عـدم درگذشـت» امـام کاظـم علیه‌السلام، سـعی داشـت وفـات ایشـان را اثبـات کند(ابـن بابویـه، ۱۳۹۵ق: ۴۰). مجموعـه مـوارد فوق نشـان دهندهٔ ناکافـی بـودن انـگاره «نـص» و عـدول از آن در تبییـن دقیـق از وقـف و افتـراق واقفـه بـوده و توجـه بـه لایه‌هـای مختلـف انـگاره‌ای امامیـه را ضـروری می‌نمایـد.

۴-۴. جریان‌شناسی واقفه

در گفتمـان مربـوط بـه مقاطـع درگذشـت ائمـه علیهم‌السلام بـه طـور عـام و بـر امـام کاظـم علیه‌السلام بـه طـور خـاص، دسـته‌بندی‌هایی درون جامعـه شـیعی و میـان جریـان هـای مدعـی شـیعه وجـود داشـت. برخـی از وقف‌کننـدگان بـا انگاره‌هـای غالیانـه، بـر «توقـف بـر ائمـه علیهم‌السلام» و «نفـی درگذشـت» آنـان تأکیـد می‌کردند و امـام منصـوص را انـکار یـا بـرای امـام ماضـی سلسـله‌هایی معرفـی می‌کردنـد. محمـد بـن بشـیر، در دوران حیـات امـام کاظـم علیه‌السلام، بـه دلیـل ادعاهـای غالیانـه، بارهـا از سـوی امـام علیه‌السلام مـورد نفریـن قـرار گرفت(طوسـی، ۱۴۲۷ق: ۴۰۲) و پـس از درگذشـت حضـرت، بـا توقـف بـر ایشـان، ادعـای جانشـینی کـرد و فرزنـدش سـمیع را به‌عنـوان جانشـین خـود معرفـی نمود(همـان: ۴۰۰). همیـن جریـان نسـبت بـه امـام رضـا علیه‌السلام نیـز موضـع خصمانـه‌ای اتخـاذ کـرده بودند(همـان: ۴۰۱). برخـی از رجـال واقفـه بـه گرایش‌هـا و ارتبـاط بـا غـلات توصیـف شـده‌اند کـه احتمـال تأثیـر انگاره‌هـای غالیانـه بـر رجـال واقفـی را ممکـن می‌سـازد(همان: ۵۱۳، ۴۷۲).

برخـی از توقـف کننـدگان بـه دلیـل شـرایط حیـرت‌زای درگذشـت امـام کاظـم‌علیه‌السلام دنبـال تحقیـق و اسـتمداد الهـی بـرای راهیابـی بـه «امـام حـی» بودنـد کـه گاهـی ایـن فراینـد زمان‌بـر بـود.[1] بسـیاری از افـرادی کـه به‌عنـوان «واقفـه» شـناخته می‌شـدند، بـه قطعیـت درگذشـت امـام کاظـم‌علیه‌السلام و امامـت امـام رضـاعلیه‌السلام رسـیدند(حبیب الناصـری، ۱٤۰۹ق: ۳٤۹-۳٤۸). در کتـب رجالـی بـه ایـن دسـته‌بندی‌ها بـا عنـوان واقفـه اشـاره شـده اسـت.

گروهـی دیگـر از امامیـه بـا تأکیـد بـر انـگاره «زنـده بـودن امـام کاظـم‌علیه‌السلام» و «غیبـت» ایشـان بـا تکیـه بـر برخـی مبانـی روایـی امامیـه[2] و تأویـل روایـات، در برابـر امامـت امـام رضـاعلیه‌السلام مقاومـت کردند. رجالـی مانند «علـی بـن ابـی حمـزه»، «ابـن مـکاری»، «ابـن کـرام خثعمـی»، «حسـن بـن محمـد بـن سـماعة»، «زیـاد بـن مـروان قنـدی»، «حسـین بـن قیامـا»، «علـی بـن حسـن طاطـری» و «حسـین بـن مهـران»، به‌عنـوان سردسـتهٔ ایـن جریـان شـناخته می‌شـوند و خصومت‌هـا و خرده‌گیری‌هـای آن‌هـا بـر امـام رضـاعلیه‌السلام ذکـر شـده اسـت. در منابـع رجالـی، اتصـاف بـه وقـف موجـب جـرح شـخصیت‌ها می‌شـود و در برخـی مـوارد، بررسـی زمـان صـدور احادیـث، قبـل یـا بعـد از دوران اسـتقامت، به‌عنـوان ملاک سـنجش قـرار می‌گیـرد.

دسـتهٔ دیگـری از امامیـه در واکنـش بـه درگذشـت امـام کاظـم‌علیه‌السلام تـا پایـان عمـر در تردیـد و شـک باقی ماندنـد و در دوگانـه واقفـه - قاطعـه قـرار نگرفتند(مفیـد، ۱٤۱٦ق، ج۲: ۲۲۳). روایات معدودی از بازگشـت برخـی امامیـه از امامـت امـام رضـاعلیه‌السلام و گرایـش بـه انـگاره وقـف در جریـان خـروج ابـی السـرایا(۱۹۹ق) و همراهـی احمـد فرزنـد امـام موسـی‌علیه‌السلام بـا او(طوسـی، ۱٤۲۷ق: ۳۹٤-۳۹٥) حکایـت دارد کـه نشـان‌دهندهٔ عـدم شـکل‌گیری انگاره‌هـای امامـت در برخـی از طیف‌هـای جامعـهٔ امامیه(طیـف متوسـطین یـا ضعفـای امامیـه) اسـت.

٤-٥. نقد انگارهٔ «خیانت وکلا»

منابـع متقـدم امامیـه، شـکل‌گیری واقفـه را در چهارچـوب انـگاره «خیانـت وکلا» تحلیـل کرده‌اند(ابـن بابویـه، ۱٤۰٤ق: ۷٥؛ طوسـی، ۱۳۹۷: ۱٥۲)، کـه ایـن دیـدگاه در منابـع متاخـر نیـز بازتـاب یافتـه است(شـانه‌چی، ۱۳۸٤: ٥۳؛ دل‌افـکار و همـکاران، ۱۳۹۷: ۲۸۰؛ صفری‌فروشـانی، ۱۳۹۱: ۸۲؛ مظفـری، ۱۳۸۹: ۱۷٤). چالش‌هـای پیرامـون ایـن موضـوع موجـب طـرح بحـث «عدالـة الوکیـل» در منابـع رجالـی شـده اسـت(حبیب‌الناصری: ۱۸۸).

---

۱. ابـن الوشـا از رجـال برجسـته امامـی (کلینـی، ۱۳۹۱، ج۱: ۳٤۱) پـس از تجربـه وقـف در دورهٔ حضـور امـام رضـاعلیه‌السلام در مـرو(۲۰۰-۲۰۳ ق) بـا تحقیـق بـه امامـت امـام رضـاعلیه‌السلام می‌گراینـد.

۲. عبـارت «إنّـا رُوِّینا(مـا را روایـت رسـیده اسـت).. » در برخـی گزاره‌هـای تقابلـی واقفـه - قطعیـه توسـط برخـی رجـال واقفـه آمـده کـه بـا تکیـه بـر روایـات پـدران امـام رضـاعلیه‌السلام در برابـر امامـت ایشـان مقاومـت می‌کردند(طوسـی، ۱٤۲۷ق: ۳۸۸).

طبرسی در اعلام الوری بیان می‌کند: «همهٔ اصحاب ابی‌الحسن کاظمؑ اجماع بر نص امامت امام رضاؑ دارند، جز تعداد محدودی از واقفه که به دلیل طمع اقتصادی، انکار نص نمودند»(۱٤۱۷ق، ج۲: ٤۳). بهبودی(۱۳۷۱) ضمن نقد سندی و محتوایی اخبار «خیانت وکلا»، علت عمده وقف را شبهات مذهبی می‌داند. ائمهؑ با نظارت بر امامیه، راهبردهایی برای خروج از مشکلات و هویت‌یابی مستقلانه به‌ویژه در مرزبندی با دیگر جریان‌ها، ارائه می‌دادند(طوسی، ۱٤۲۷ق: ۲۷۷، ۲۰۷، ٤۰۷، ۳٤۱). در زمینهٔ مناظره با جریان‌های بیرونی، آداب خاصی آموزش داده می‌شد(همان: ۱٦۷) و تنها اصحابی مجاز به مناظره بودند که توانمندی‌های لازم را داشتند(همان: ۱٦٤).

در گزینش وکلا، رعایت معیارهای شایسته‌سالارانه تأکید شده و گزارش‌ها از برخورد شدید حاکمیت با وکلا بر سختی مسئولیت وکالت دلالت دارد(طوسی، ۱٤۲۷ق: ۵۰۰). به‌رغم توصیف برخی وکلا به جحد در برابر امامت امام رضاؑ(ابن بابویه، ۱٤۲۷ق: ۳۲)، انگارهٔ «خیانت وکلا» در توصیف وقف و افتراق واقفه به‌تنهایی کافی نبوده و ملاحظهٔ انگاره‌های امامیه در جست‌وجو از «امام جانشین» و سیرهٔ ائمهؑ در نظارت بر اصحاب، این انگاره را تضعیف می‌کند.

۵. عوامل تشدید انگاره‌های واقفی

۵-۱. سیرهٔ متمایز امام رضاؑ

شیعیان امامیه که به پیروی از اصل«تقیه» شهرت داشتند، غالباً انتظار رفتاری آشکار و غیرتقیه‌آمیز از ائمهؑ نداشتند. به همین دلیل، برخی از آنان اظهار صریح امام رضاؑ دربارهٔ وفات امام کاظمؑ را حمل بر تقیه می‌کردند(ابن بابویه، ۱٤۲۷ق، ج ۲: ۲۳۱). این اظهار آشکارِ امامت، ضمن ایجاد نگرانی دربارهٔ امنیت امام رضاؑ در میان برخی از خواص امامیه(کلینی، ۱۳۹۱،ج۱: ٤۷٦)، زمینه را برای اعتراضات و تأویل‌های واقفیه در تشکیک نسبت به امامت ایشان فراهم ساخت. در این راستا، انتقاداتی از سوی واقفیه مطرح شد:

«(علی بن ابی حمزه): به‌راستی چیزی را اظهار نمودی که احدی از پدرانت آن را اظهار ننموده ...»(طوسی، ۱٤۲۷ق: ۳۸۸)؛ « ...(ابوسعید المکاری): در خانه خود را باز کردی و در مقابل مردم نشستی و برای آنان فتوا می‌دهی، ولی پدرت این کار را نکرد!»(همان)

امام رضاؑ در پاسخ، دلیل این رویکرد را حفظ انسجام امامیه و جلوگیری از سیطرهٔ دشمنان

بـر امـور معرفـی کرد(طوسـی، ١٤٢٧: ٣٨٧) و بـا اسـتناد بـه علـم غیبـی، اطمینـان داد کـه از سـوی هـارون خطـری متوجـه ایشـان نخواهـد شـد(مفید، ١٤١٦ق، ج٢: ٢٥٥). ایـن دوره تـا پیـش از مـرگ هـارون(١٩٣ق) آزمونـی مهـم بـرای جامعـه امامیـه محسـوب می‌شـد و سـبب پافشـاری واقفـه تأویل‌گـرا بـر انگاره‌هـای خـود شـد.

سـیرۀ امـام رضـا﵇ کـه در ظاهـر بـا تقیـۀ ائمـه پیشـین به‌ویـژه امـام کاظـم﵇ متفـاوت بـه نظـر می‌رسـید، انـگارۀ «تشـکیل حکومـت» توسـط امـام کاظـم﵇ را کـه متأخـران آن را مطـرح کرده‌انـد، تضعیـف می‌کند(مدرسـی طباطبایـی، ١٣٨٥: ١٩).

٥-٢. غسل امام کاظم﵇

حضـور نداشـتن فرزنـدان امـام کاظـم﵇ در محـل وفـات ایشـان، چالشـی در میـان امامیـه پیرامـون مسـئلۀ غسـل امـام ایجـاد کـرد. بـر اسـاس سـیرۀ متـداول و برخـی روایـات[1] ایـن تصـور در میـان امامیـه رواج داشـت کـه غسـل هـر امـام بایـد توسـط امـام بعـدی انجـام شـود و ایـن امـر گاه به‌عنـوان نشـانه‌ای از امامـت تلقـی می‌گردید(کلینـی، ١٣٩١، ج٢: ٣٧٢). تأکیـد بـر ایـن ویژگـی بـه یکـی از ارکان هویتـی واقفیـه در برابـر سـایر امامیـه بـدل شـد: «... (إنَّهُـم) یحاجُّونـا یَقولـونِ: إنَّ الإمـامَ لا یَغسُـلُه إلّا الإمامُ»(همـان).

ایـن موضـوع بـه بحث‌هـای گسـترده‌ای در حوزه‌هـای علـم رجـال و کلام منجـر شـد. حبیـب الناصـری(١٤٠٩ق: ٩٧) روایـت «الإمـامَ لا یَغسُـلُه إلّا إلامـام» را از جعلیـات واقفیـه دانسـته اسـت. سـیدمرتضی نیـز ضمـن نفـی غسـل امـام کاظـم﵇ توسـط امـام رضـا﵇ اظهـار می‌کنـد کـه اگـر ایـن امـر رخ داده بـود، بایـد توسـط دیگـران مشـاهده می‌شـد(همان: ٩٩). در مقابـل، روایـات وارد شـده از امـام رضـا﵇ بـه امـکان غسـل امـام توسـط خـود ایشـان یـا ملائکـه اشـاره دارد(کلینـی، ١٣٩١، ج٢: ٣٧٢).

واقفیـه بـا تکیـه بـر ایـن انـگاره و تأکیـد بـر حضـور نداشـتن امـام رضـا﵇ در بغـداد از این موضـوع برای تثبیـت مواضـع خـود و ایجاد شـک در امامـت امام رضـا﵇ بهـره بردند(ابـن بابویـه، ١٤٢٧ق، ج١: ٩٧). ایـن تلاش‌هـای تأویلـی در راسـتای گسسـت از امامیـه و مشروعیت‌بخشـی بـه ادعاهـای واقفیـه قابـل ارزیابی اسـت.

---

١. «..(محمدبـن حسـن الشـمون) از امـام کاظـم﵇: هـر کـس بگویـد، مـن را غسـل کـرده و... او را تکذیـب و بگـو زنـده است»(نجاشـی، ١٤٣١ ق: ٣٢٠).

۵-۳: فقدان فرزند پسر برای امام رضا علیه‌السلام

وجـود فرزنـد پسـر بـرای امامـان، در میـان امامیـه یـک انـگاره پذیرفته‌شـده و متـداول بود(طوسـی، ۱۴۲۷ق: ۳۸۵) و وضعیـت امـام رضـا علیه‌السلام در آغـاز امامـت ایشـان در تقابـل بـا ایـن انـگاره تلقـی می‌شـد. آغـاز امامـت امـام رضـا علیه‌السلام در ۳۵ سـالگی(۱۸۳ق) بـدون داشـتن فرزنـد پسـر، عـلاوه بـر ایجـاد تردیدهایـی در میـان برخـی از بـزرگان امامیـه،[1] بهانـه‌ای بـرای واقفیـه تأویل‌گـرا فراهـم سـاخت تـا بـا تأکیـد بـر انـگاره «عقیـم بـودن» امـام رضـا علیه‌السلام، بـه تضعیـف امامـت ایشـان و تثبیـت انگاره‌هـای خـود بپردازند(کلینـی،۱۳۹۱، ج۲: ۱۹۶).

حسـین بـن قیامـا، یکـی از واقفیـه در ایـن زمینـه چنیـن می‌گویـد: «از امـام صـادق علیه‌السلام روایـت کرده‌اند کـه (امـام نبایـد عقیـم باشـد) و شـما سـن زیـادی داریـد؛ امـا فرزنـد پسـر نداریـد»(ابـن بابویـه، ۱۴۲۷ق، ج۲: ۲۲۶). امـام رضـا علیه‌السلام بـا وعـدهٔ ولادت فرزنـد پسـر بـه این چالـش پاسـخ دادند(کلینـی، ۱۳۹۱، ج۲: ۳۰۶). ایـن وعـده و تحقـق آن، در بـازهٔ زمانـی ۱۲ سـاله(۱۸۳-۱۹۵ ق)، آزمونـی مهـم بـرای امامیـه بـه شـمار می‌رفـت.

۶. نتیجه‌گیری

۱. کاربسـت رویکـرد تاریخ‌انـگاره‌ای: اسـتفاده از رویکـرد تاریخ‌انـگاره‌ای بـا مفاهیـم منقّـح، می‌توانـد بـه تحلیـل دقیق‌تـر واقعیت‌هـای افتراقـی و جریان‌هـای فرقـه‌ای در تاریـخ امامیـه کمـک کنـد.

۲. انگاره‌هـای آزمونـی در عصـر امـام رضـا(ع): برخـی اختلافـات در جامعـه امامیـه، از جملـه توقـف در امامـت امـام کاظـم(ع)، ماهیتـی آزمونـی داشـت و نبایـد لزومـاً به‌عنـوان افتـراق فرقه‌ای تفسـیر شـود.

۳. ابهـام در سرنوشـت امـام کاظـم علیه‌السلام و سـیرهٔ امـام رضـا علیه‌السلام: تنش‌هـای چندوجهـی انـگاره‌ای ناشـی از ابهـام در حبـس و درگذشـت امـام کاظـم علیه‌السلام و همچنیـن سـیرهٔ متفاوت امـام رضا علیه‌السلام از جملـه عواملی بـود کـه موجـب شـکل‌گیری واقفـه شـد؛ امـا تلاش‌هـای امـام رضـا علیه‌السلام به‌تدریـج موجـب کاهـش ایـن اختلافـات گردید.

٤. مقاومـت انگاره‌محـور در برابـر امامـت امـام رضـا علیه‌السلام: گروهـی انـدک از امامیـه بـا تکیه بـر انگاره‌های پیشـین و تثبیت‌شـده در سـنت امامیـه، امامـت امـام رضـا علیه‌السلام را نپذیرفتنـد و در نتیجـه، جریـان واقفـه را پایه‌گـذاری کردنـد.

---

۱. «ابی نصر بزنطی: آیا کسی می‌تواند جرئت کند و بگوید پسرم! در حالی که هنوز متولد نشده است؟»(کلینی، ۱۳۹۱ ، ج۲ :۳۰۶).

۵. اشـتراکات و تفاوت‌هـای انـگاره‌ای واقفـه: واقفـه در بسـیاری از انگاره‌هـا بـا دیگـر امامیـه اشـتراک داشـتند؛ امـا در انگاره‌هـای «غیبـت» و «قائمیـت» بـه تحلیـل دقیق‌تـری بـرای درک تفاوت‌هـا و شـباهت‌ها وجـود نیـاز دارد.

٦. تحـول انـگاره دوازده امامـی: انـگاره دوازده امامـی تـا زمـان امـام رضـاﷺ به‌طـور گسـترده پذیرفتـه نشـده بـود. برخـی پژوهشـگران ایـن انگاره‌هـا را پسـینی دانسـته‌اند. علاوه بـر ایـن، انگاره‌هـای «خیانت وکلا» و «تشـکیل حکومـت» توسـط امـام کاظـمﷺ نیازمنـد بازنگـری و تحلیل مجدد اسـت.

منابع و مآخذ

ابن بابویه، علی بن الحسین. (۱٤۰٤ق). ***الامامة والتبصرة***. قم: مدرسة الامام المهدی.

ابن بابویه، محمدبن علی. (۱۳۸٤). ***التوحید***. تهران: ارمغان طوبی.

ـــــــــــــــــ. (۱۳۷۲). ***عیون اخبار الرضا***. مترجم: علی اکبر غفاری. تهران: نشر صدوق.

ـــــــــــــــــ. (۱۳۹۵ق). ***کمال الدین وتمام النعمة***. تهران: اسلامیة.

الهی زاده، محمدحسن. (۱۳۸۵). ***جنبش حسنیان***. قم: شیعه‌شناسی.

برقی، ابوجعفر. (۱٤۳۰ق). ***رجال البرقی***. قم: موسسه امام صادق علیه‌السلام.

بهبودی ، محمدباقر. (۱۳۷۰). «علم رجال و مساله توثیق» . ***کیهان فرهنگی***. سال هشتم. شماره ۸۰. صص ۲۸-۳۰.

ـــــــــــــــــ. (۱۳۷۱). «تحقیقی درباره مذهب وقف و بررسی تاریخ واقفیه». ***مدرس علوم انسانی***. سال اول. شماره ۵ و٦ و۷ .پاییز و زمستان ۱۳۷۰ و بهار ۱۳۷۱. صص ٤۹-٦٦.

بیوکارا، م. علی. (۱۳۸۲). «دو دستگی در شیعیان امام کاظم علیه‌السلام و پیدایش فرقه واقفه». ترجمه وحید صفری. ***علوم حدیث***. سال هشتم. شماره ۳۰. صص١٦٤-۱۹۵.

پاکتچی، احمد. (۱۳۸۸). ***تاریخ تفسیر***. تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.

ـــــــــــــــــ. (۱۳۸۸). ***تاریخ حدیث***. تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.

ـــــــــــــــــ. (۱۳۸۹). ***روش تحقیق با تکیه بر حوزه علوم قرآن و حدیث***. تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.

دل افکار، علیرضا؛ صادقی، سیدجعفر. (۱۳۹۷). «رد پای رجال واقفی در وضع روایات مهدوی». ***حدیث پژوهی***. سال دهم. شماره بیستم. صص ۲۷۵-۳۱۰.

ذاکری، محمدتقی؛ صفری فروشانی، نعمت الله. (۱۳۹٦). «بررسی مباحثات واقفیه با امامیه در روایات: مطالعه موردی عبدالکریم بن عمرو خثعمی». ***پژوهش نامه امامیه***. سال سوم. شماره پنجم. صص ۵-۲٦.

جعفریان، رسول. (۱۳۷۷). ***تاریخ تحول دولت و خلافت: از برآمدن اسلام تا برافتادن سفیانیان***. قم: مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی.

حامی، محبوبه. (۱۳۹۹). ***تطور گفتمان مهدویت در قرون نخستین اسلامی***. تهران: نگاه معاصر.

حبیب الناصری، ریاض محمد. (۱٤۰۹ق). ***الواقفیة، دراسة تحلیلیة***. مشهد: المؤتمر العالمی للامام الرضا علیه‌السلام. حسین، جاسم. (۱۳۸۵). ***تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم*** عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف. ترجمه محمدتقی آیت اللهی. تهران: امیرکبیر.

حسین‌زاده شانه‌چی، حسن. (۱۳۸٤). «واقفیه». ***تاریخ اسلام***. سال ششم. شماره ۲۳. صص ٤۹-۷۸.

خانی، حامد. (۱۳۹٦). ***قرآن‌پژوهی و تاریخ انگاره‌ها***. (مجموعه مقالات). تهران: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.

رجبی دوانی، محمدحسین. (۱۳۹۷). ***کوفه و نقش آن در قرون نخستین اسلامی***. تهران: دانشگاه

جامـع امـام حسـین(ع).
زارع مهرجـردی، محمـد داود؛ مفیـد ، عبـاس.(۱٤۰٤).« واکاوی اصالـت احادیـث ائمـه اثنـی عشـر(ع) در گـزارش هـای واقفـی». ***حدیـث اهـل بیـت(ع)***. سـال اول. شـماره دوم. صـص ۹۱-۱۲۲.
سبحانی تبریزی، جعفر. (۱٤۲۷ق). ***بحوث فی الملل و النحل***. قم: موسسة الامام الصادق(ع).
سبحانی، محمدتقی. (۱۳۸۷). «از تاریخ تا اندیشه». ***خردنامه همشهری***. شماره ۲۸.
شهرستانی، محمد. (بی‌تا). ***الملل و النحل***. قاهره: مکتبة الانجلو المصریة.
صابری، حسین. (۱۳۸۳). ***تاریخ فرق اسلامی***. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی(سمت).
صابـری، هـادی. (۱۳۹۹). «نگرشـی نـو بـه واقفـه اصحـاب امـام کاظـم(ع) در رجـال طوسـی». ***پژوهـش هـای رجالـی***. سـال سـوم. شـماره ۳. صـص ۷۷-۱۰٤.
صدیقی، غلامحسین. (۱۳۷۲). ***جنبش‌های دینی ایرانیان***. تهران: انتشارات پاژنگ.
صفـری فروشـانی، نعمـت اللـه، بختیـاری، زهـرا. (۱۳۹۱). «امـام رضـا و فرقـه واقفیـه». ***پژوهش‌هـای تاریخـی***. سـال چهـارم. شـماره دوم. صـص ۷۹-۹۸.
طبرسـی، فضـل بـن حسـن. (۱٤۱۷ق). ***إعـلام الـوری بأعـلام الهـدی***. قـم: موسسـة آل البیـت(ع) لإحیـاء التـراث.
طقـوش، محمدسـهیل. (۱۳۹۲). ***دولـت امویـان***. مترجـم: حجـت اللـه جودکـی. قـم: پژوهشـکده حـوزه و دانشـگاه.
طوسی، محمدبن حسن. (۱٤۲۷ق). ***اختیار معرفة الرجال***. قم: موسسة النشر الاسلامی.
ـــــــــــــــ. (۱۳۹۷). ***کتاب غیبت***. ترجمه‌وتحقیق: مجتبی عزیزی. قم: کتاب جمکران.
عبدالحمید، عرفان. (۱۹٦۷م). ***دراسات فی الفرق و العقائد الاسلامیة***. بغداد: مطبعة الارشاد.
عسگری، سید مرتضی. (۱٤۱۲ق). ***معالم المدرستین***. تهران: البعثة.
فرامرز قراملکی، احد؛ ناسخیان، علی اکبر. (۱۳۹۸). ***قدرت انگاره***. قم: نشر مجنون.
فیرحی، داود. (۱۳۹٥). ***تاریخ تحول دولت در اسلام***. قم: دانشگاه مفید.
القاضی، وداد. (۱۳۹٥). ***کیسانیه؛ تاریخ، ادبیات***. مترجم: احسان موسوی خلخالی. تهران: کتاب رایزن.
الکاتـب، احمـد. (۱۹۹۸م). ***تطـور الفکـر السیاسـی الشـیعی مـن الشـوری الـی ولایـة الفقیـه***. بیـروت: دارالحدیـد.
کلینی، محمد. (۱۳۹۱). ***اصول کافی***. ترجمه: محمدرضا انصاری محلاتی. قم: انتشارات هجرت.
ـــــــــــــــ. (۱٤۰۷ق). ***الکافی***. تصحیح وتعلیق: علي أکبر غفاري. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
گرامی، هادی. (۱۳۹٦). تاریخ نگاری انگاره‌ای و اندیشه‌ای. تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
ـــــــــــــــ. (۱۳۹٦). ***نخستین اندیشه های حدیثی شیعه***. تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
ـــــــــــــــ. (۱۳۹۷). ***رویکردهای نوین در حدیث‌پژوهی***. تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
گرامـی، هـادی؛ طاوسـی مسـرور، سـعید. (۱٤۰۱). ***مطالعات تاریخـی در فرهنـگ و جامعه اسـلامی***. تهران: دانشـگاه بیـن المللی اهـل بیت(ع).

گلدزیهر، ایگناس. (۱۳۵۷). ***درس‌هایی درباره اسلام***. ترجمه: علی نقی موسوی. تهران: انتشارات کمانگیر.

لالانی، ارزینا. (۱۳۸۱). ***نخستین اندیشه‌های شیعی: تعالیم امام محمدباقر*** علیه‌السلام. مترجم: فریدون بدره‌ای. تهران: فروزان روز.

مادلونگ، ولیفرد. (۱۳۸۱). ***فرقه های اسلامی***. ترجمه: ابوالقاسم سری. تهران: انتشارات اساطیر.

مدرسی طباطبایی. (۱۳۷٤). ***مکتب در فرایند تکامل***. ترجمه هاشم ایزدپناه. ایالات متحده آمریکا- نیوجرسی: موسسه انتشاراتی داروین .

محمدجعفری، سید حسین. (۱۳۸٦). ***تشیع در مسیر تاریخ***. مترجم: محمدتقی آیت اللهی. تهران: نشر فرهنگ اسلامی.

مشکور، محمدجواد. (۱۳۷۵). ***فرهنگ فرق اسلامی***. مشهد: آستان قدس رضوی.

مظفری، محمدحیدر. (۱۳۸۹). «مهدویت در واقفه و موضع گیری امام رضا علیه‌السلام». ***انتظار موعود***. سال دهم. شماره ۳۳. صص۱٦۱-۱۸٦.

معرفت، مهدی. (۱۳۹۹). ***مهدویت‌نگاری در سده‌های نخستین***. قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.

معروف الحسنی، هاشم. (۱۳۷۹). ***جنبش‌های شیعی در تاریخ اسلام***. ترجمه محمد صادق عارف. مشهد: آستان قدس رضوی.

مفید، محمد بن نعمان. (۱٤۱٦). ***الارشاد فی معرفة الحجج علی العباد***. بیروت: آل البیت علیهم‌السلام لأحیاء التراث.

ملبوبی، محمدکاظم. (۱۳۹۱). ***سازمان وکالت امامیه و سازمان دعوت امامیه***. قم: نشر معارف.

ملک مکان، حمید؛ جوان آراسته، امیر؛ سلطانی، مصطفی. (۱۳۸۹). ***تشیع در عراق در دو قرن نخستین***. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.

موسوی‌نیا، سعیده سادات؛ طباطبائی، سیدکاظم؛ جلالی، مهدی. (۱۳۹۸). «بررسی انگاره های واقفی در روایات غیبت». ***مشرق موعود***. سال سیزدهم. شماره ۵۰. صص ۹۹-۱۱۷.

نجاشی، احمدبن علی. (۱٤۳۱ق). ***رجال النجاشی***. بیروت: شرکة الأعلمی للمطبوعات.

نوبختی، حسن بن موسی. (بی‌تا). ***فرق الشیعة***. بیروت: دار الأضواء.

هالم، هاینس. (۱۳۸۵). ***تشیع***. ترجمه محمد تقی اکبری. تهران: نشر ادیان.

References

Ibn Babawayh Qomi, Ali ibn al-Husayn. Al-Imamah wa al-Tabṣirah, Madrasat al-Imam al-Mahdi, Qom, 1984. [in Arabic].

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. Al-Tawḥid, Armaghan-e-Tooba, Tehran, 2005. [in Persian].

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. Uyūn Akhbār al-Riḍā, Translated by Ali Akbar Ghafari, Sadough Publications, Tehran, 1993. [in Persian].

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. Kamal al-Din wa Tamam al-Ni'mah, Islamiya, Tehran, 1975. [in Arabic].

Al-Qadi, Widad. Kaysaniyya: History and Literature, Translated by Ehsan Mosavi Khalkhali, Ketab-e Rayzan, Tehran, 2016. [in Persian].

Al-Katib, Ahmad. The Development of Shi'a Political Thought: From Shura to Guardianship of the Jurist, Dar al-Hadid, Beirut, 1998. [in Arabic].

Elhizadeh, Mohammad Hasan. The Hasani Movement, Shi'ism Studies, Qom, 2006. [in Persian].

Barqi, Abu Ja'far. Rijal al-Barqi – Tabaqat, Imam Sadiq Institute, Qom, 2009. [in Arabic].

Behbudi, Mohammad Baqer. "A Study on the Sect of Waqifiyya and the History of Its Development", Journal of Humanities Faculty, Vol. 1, No. 1, Fall and Winter, 1992, pp. 49–66. [in Persian].

Behbudi, Mohammad Baqer. "Ilm al-Rijal and the Issue of Authentication", Kayhan-e-Farhangi, Vol. 8, No. 80, February 1991, pp. 28–30. [in Persian].

Bioukara, M. Ali; Safari, Vahid. "The Division among the Followers of Imam Musa al-Kazim (a) and the Emergence of the Waqifiyya Sect", Hadith Sciences, Vol. 8, No. 30, Winter 2003, pp. 164–195. [in Persian].

Pakatchi, Ahmad. History of Tafsir, Imam Sadiq University, Tehran, 2009. [in Persian].

Pakatchi, Ahmad. History of Hadith, Imam Sadiq University, Tehran, 2009. [in Persian].

Pakatchi, Ahmad. Research Methodology with Focus on Qur'anic and Hadith Studies, Imam Sadiq University, Tehran, 2010. [in Persian].

Delafkar, Alireza; Sadeqi, Jafar. "The Trace of Waqifi Narrators in Fabricating Mahdist Narrations", Hadith Research Journal, Vol. 10, No. 20, Fall and Winter 2011, pp. 275–310. [in Persian].

Zakeri, Mohammad Taqi; Safari Foroushani, Ne'matollah. "A Study of Debates between Waqifiyya and Imamiyya in Narrations: The Case of Abd al-Karim ibn Amr al-Khath'ami", Imamiya Research Journal, Vol. 3, No. 5, Spring and Summer 2017, pp. 5–26. [in Persian].

Jafarian, Rasoul. The Evolution of the State and Caliphate: From the Rise of Islam to the Fall of the Sufyanids, Center for Islamic Studies and Research, Qom, 1998. [in Persian].

Hami, Mahbubeh. The Evolution of Mahdism Discourse in Early Islamic Centuries, Negah-e Mo'aser, Tehran, 2020. [in Persian].

Habib al-Naseri, Riyadh Mohammad. Al-Waqifiyyah: An Analytical Study, International Conference on Imam al-Rida (a), Mashhad, 1989. [in Arabic].

Hussein, Jasem. The Occultation of the Twelfth Imam: A Historical Study, Translated by Mohammad Taqi Ayatollahi, Amir Kabir Publications, Tehran, 2006. [in Persian].

Hoseinzadeh Shanehchi, Hassan. "Al-Waqifiyyah", Islamic History Quarterly, Vol. 6, No. 23, Fall 2005, pp. 49–78. [in Persian].

Khani, Hamed. Qur'anic Studies and Historical Conceptions (Collection of Articles), Islamic Azad University Press, Tehran, 2017. [in Persian].

Rajabi Davani, Mohammad Hossein. Kufa and Its Role in Early Islamic Centuries, Imam Hossein Comprehensive University, Tehran, 2018. [in Persian].

Subhani Tabrizi, Jafar. Buhuth fi al-Milal wa al-Nihal, Imam Sadiq Institute, Qom, 2006. [in Arabic].

Subhani, Mohammad Taqi. “From History to Thought”, Kheradnameh (Hamshahri), No. 28, 2008. [in Persian].

Shahristani, Mohammad. Kitab al-Milal wa al-Nihal, Maktabat al-Anglo al-Misriya, Cairo, [n.d.]. [in Arabic].

Saberi, Hossein. History of Islamic Sects, Organization for Research and Writing of Humanities Books, Tehran, 2004. [in Persian].

Sedighi, Gholamhossein. Religious Movements of Iranians, Pazhang Publications, Tehran, 1993. [in Persian].

Saberi, Hadi. “A New Perspective on the Waqifiyya Companions of Imam Kazim (a) in al-Tusi’s Rijal”, Rijali Studies, Vol. 3, No. 3, Fall 2020, pp. 77–104. [in Persian].

Safari Foroushani, Ne’matollah; Bakhtiari, Zahra. “Imam al-Rida (a) and the Waqifiyya Sect”, Historical Studies, Vol. 4, No. 2, Summer 2012, pp. 79–98. [in Persian].

Tabarsi, Fadl ibn Hasan. I’lam al-Wara bi A’lam al-Huda, Al al-Bayt Institute for Reviving Heritage, Qom, 1996. [in Arabic].

Taqoosh, Mohammad Suhail. The Umayyad State, Translated by Joudaki, Hojjatollah, Research Institute of Seminary and University, Qom, 2013. [in Persian].

Tusi, Mohammad ibn Hasan. Ikhtiyar Ma’rifat al-Rijal, Islamic Publishing Institute, Qom, 2006. [in Arabic].

Tusi, Mohammad. Kitab al-Ghaybah, Translated by Azizi, Mojtaba, Jamkaran Publications, Qom, 2018. [in Persian].

Abdulhamid, Irfan. Studies in Islamic Sects and Beliefs, Al-Irshad Press, Baghdad, 1967. [in Arabic].

36- Asgari, Sayyed Murtaza. Ma’alim al-Madrasatayn, Al-Ba’thah Publications, Tehran, 1991. [in Arabic].

Firoozi (Fayyazi), Davood. The Historical Evolution of the Islamic State, Mofid University, Qom, 2016. [in Persian].

38-al-Qadi, Widad. The Kaysanites: History and Literature, Translated by Mosavi Khalkhali, Ehsan, Ketab-e Rayzan, Tehran, 2016. [in Persian].

Gharamaleki, Faramarz; Nasekhian, Ali Akbar. The Power Paradigm, Majnoon Publications, Qom, 2019. [in Persian].

al-Katib, Ahmad. The Evolution of Shiite Political Thought: From Shura to Guardianship of the Jurist, Dar al-Hadid, Beirut, 1998. [in Arabic].

Kulayni, Mohammad. Usul al-Kafi, Translated by Ansari Mahalati, Mohammad Reza, Hejrat Publications, Qom, 2012. [in Persian].

Kulayni, Mohammad. Al-Kafi, Edited and Annotated by Ali Akbar al-Ghaffari, Dar al-Kutub al-Islamiyyah, Tehran, 1986. [in Arabic].

Gerami, Hadi. Ideological and Interpretive Historiography, Imam Sadiq University, Tehran, 2017. [in Persian].

Gerami, Hadi. New Approaches in Hadith Studies, Imam Sadiq University, Tehran, 2018. [in Persian].

Gerami, Hadi; Tavousi Masroor, Saeed. Historical Studies in Islamic Culture and Society, Al al-

Bayt International University, Tehran, 2023. [in Persian].

Gerami, Hadi. Early Shiite Hadith Thought, Imam Sadiq University, Tehran, 2017. [in Persian].

Goldziher, Ignaz. Lectures on Islam, Translated by Mousavi, Ali Naqi, Kamangir Publications, Tehran, 1978. [in Persian].

Lalani, Arzina. Early Shi'i Thought: The Teachings of Imam Muhammad al-Baqir, Translated by Badraei, Fereydoun, Forouzanrooz Publications, Tehran, 2002. [in Persian].

Madelung, Wilferd. Islamic Sects, Translated by Sari, Abolghasem, Asatir Publications, Tehran, 2002. [in Persian].

Madresi Tabatabaei. The School in the Process of Evolution, Translated by Izadpanah, Hashem, Darwin Publishing, New Jersey, USA, 1995. [in Persian].

Mohammad Jafari, Hossein. Shi'ism Through History, Translated by Ayatollahi, Mohammad Taqi, Islamic Culture Publishing, Tehran, 2007. [in Persian].

Mashkoor, Mohammad Javad. The Culture of Islamic Sects, Astan Quds Razavi, Mashhad, 1996. [in Persian].

Mozafari, Mohammad Heydar. "Mahdism among the Waqifis and Imam Reza's (AS) Position," Year 10, Issue 33, Fall and Winter, 2010, pp. 161–186. [in Persian].

Ma'refat, Mehdi. Mahdism Writings in the Early Centuries, University of Religions and Denominations Press, Tehran, 2020. [in Persian].

Ma'ruf al-Hassani, Hashem. Shiite Movements in Islamic History, Translated by Aref, Mohammad Sadeq, Astan Quds Razavi, Mashhad, 2000. [in Persian].

Mofid, Mohammad ibn Nu'man. Al-Irshad fi Ma'rifat Hujaj Allah 'ala al-'Ibad, Al al-Bayt Institute for Reviving Heritage, Beirut, 1995. [in Arabic].

Malboobi, Mohammad Kazem. The Imami Wakala Organization and the Imami Da'wa Network, Ma'aref Publications, Qom, 2012. [in Persian].

Malek Makān, Hamid; Javan Arasteh, Amir; Soltani, Mostafa. Shi'ism in Iraq During the First Two Centuries, University of Religions and Denominations, Qom, 2010. [in Persian].

Mousavi, Saeideh Sadat; Tabatabaei, Seyed Kazem; Jalali, Mehdi. "A Study of Waqifi Perspectives in the Narrations of Occultation", Mashregh-e Mou'oud, Vol. 13, No. 50, Summer 2020, pp. 99–117. [in Persian].

Najashi, Ahmad ibn Ali. Rijal al-Najashi, Al-A'lami Publications, Beirut, 2009. [in Arabic].

Nowbakhti, Hasan ibn Musa. Firaq al-Shi'a, Dar al-Adwa', Beirut, [n.d.]. [in Arabic] -Halm, Heinz. Shi'ism, Translated by Akbari, Mohammad Taqi, Religions Publishing, Tehran, 2006. [in Persian].

Halm, Heinz. Shi'ism, Translated by Akbari, Mohammad Taqi, Religions Publishing, Tehran, 2006. [in Persian].